

University of Groningen

**Vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst of overtuiging in de Verenigde Naties.
Boekbespreking: Cornelis D. de Jong, The Freedom of Thought, Conscience and Religion or
Belief in the United Nations (1946-1992), Antwerpen/Groningen/Oxford: Intersentia-Hart,
2000**

Kamminga, M.R.

Published in:
Internationale Spectator

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2002

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Kamminga, M. R. (2002). Vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst of overtuiging in de Verenigde Naties. Boekbespreking: Cornelis D. de Jong, The Freedom of Thought, Conscience and Religion or Belief in the United Nations (1946-1992), Antwerpen/Groningen/Oxford: Intersentia-Hart, 2000. *Internationale Spectator*, 56(2), 112 - 114. <https://spectator.clingendael.org/sites/spectator/files/2017-07/2002-02.pdf>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

INTERNATIONALE

Spectator

Centraal-Azië, Rusland en de strijd tegen terrorisme

Geopolitiek van energiebronnen in de Kaspische regio

**Nederland en Indonesië:
nieuwe vormen van ontwikkelingssamenwerking**

Israël en de strijd tegen racisme

De Verenigde Naties en de botsing der beschavingen

Jorge Zorreguieta en de Argentijnse dictatuur

Jaargang 56, nr 2, februari 2002

Instituut Clingendael

COLOFON

Uitgave van Koninklijke Van Gorcum BV
(Assen) namens het Nederlands Instituut voor
Internationale Betrekkingen 'Clingendael'
(Postbus 93080, 2509 AB Den Haag), dat
samenwerkt met het Koninklijk Instituut voor
Internationale Betrekkingen (Namensestraat 59 Brussel).

De Euronummers (3, 6, 9 en 12) van
de *Internationale Spectator* komen tot
stand i.s.m. de Europese Beweging
Nederland (EBN).

Verschijnt maandelijks en wordt uitgegeven
op de grondslag van een redactiestatuut.

REDACTIEBUREAU

Instituut 'Clingendael'
Redactie Internationale Spectator
Postbus 93080, 2509 AB Den Haag
tel. 070-3245384; fax. 070-3282002
email-adres gtelkamp@clingendael.nl of
pschregardus@clingendael.nl
Website Clingendael www.clingendael.nl

KERNREDACTIE

A. van Staden (hoofredacteur)
Peter A. Schregardus (eindredacteur)
Gerard J. Telkamp (eindredacteur)

ALGEMENE REDACTIE

C.J.M. Arts, Y. Vanden Berghe, F. Bergman,
P. Hoebink, W. Hout, M. van Leeuwen, J.C. Mulder,
C.W.A.M. van Paridon, H. Renner,
F. Roelants (redacteur voor België)
J.Q.Th. Rood, S. Vanhoonacker, R. de Wijk.

ADMINISTRATIE-ADRES

Koninklijke Van Gorcum BV
Administratie Internationale Spectator
Postbus 43, 9400 AA Assen
tel. 0592-379555; fax. 0592-379552

NIEUWE ABONNEMENTEN

Opgave bij Koninklijke Van Gorcum BV
Abonnees ontvangen een factuur

ABONNEMENTSPRIJS

Nederland en België:
Particulier € 48,-
Instelling € 55,-
Student € 39,- (max. 5 jaar)
Studenten-startersabonnement € 22,50 (1 jaar)
Buitenland:
Particulier € 69,-
Instelling € 78,-
Student € 58,-
Betalingswijze: Betaling via Belgisch gironummer is mogelijk.
Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij voor
1 december schriftelijke opzegging heeft plaatsgehad.

Losse nummers € 6,- excl. portokosten

ADVERTENTIE-TARIEVEN

Op aanvraag verkrijgbaar bij Koninklijke Van Gorcum BV
Hans Koorn, telefoon 0592-376933

Richtlijnen voor auteurs zijn verkrijgbaar op
het redactie-adres.

ISSN 0020-9317

Alle in dit maandblad uitgesproken meningen
en inzichten blijven geheel voor verantwoor-
delijkheid van de schrijvers.

Niets uit deze uitgave mag worden verveel-
voudigd en/of openbaar gemaakt d.m.v. druk,
fotocopie, microfilm, of op welke wijze dan
ook, zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.

Inhoud februari 2002

MARTIN VAN DEN HEUVEL

Internationale strijd tegen terrorisme is zegen voor Rusland 65

GEOPOLITIEK EN CULTUUR

STEFAN VAN WERSCH

Islamitisch terrorisme?
Over de werking van het islamitisch slachtoffercomplex,
samenzweringstheorieën en fundamentalisme 67

RENÉ DOES

Centraal-Azië terug in de internationale belangstelling:
vijf landen spinnen garen bij strijd tegen terrorisme 76

MEHDI PARVEZI AMINEH

Geopolitiek van energiebronnen in de Kaspische regio 81

HANS DOCTER & PETER VAN TUIJL

Indonesië: een zware test voor nieuwe Nederlandse
ontwikkelingshulp 90

S.W. COUWENBERG

Israël en de strijd tegen racisme:
kanttekeningen bij de antiracismeconferentie in Durban 95

RIK COOLSAET

De Verenigde Naties: dam tegen de botsing der beschavingen 100

BESPREKINGSARTIKEL

SONJA LEFERINK

Ook civiele technocraten schonden mensenrechten:
Jan Thielen schrijft biografische schets over Zorreguieta en
diens rol in de Argentijnse dictatuur 105

BOEKBESPREKINGEN

RUUD HOFF OVER

Het Midden-Oosten, godsdienst en heilige plaatsen 109

EELKO HOOGMAAIJERS OVER

Tot nadenken stemmende visies op islam en het westen 111

MENNO R. KAMMINGA OVER

Vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst of overtuiging
in de Verenigde Naties 112

BOEKAANKONDIGINGEN

AGENDA

WEGWIJS INTERNATIONAAL OP INTERNET: Terrorismen 118

SUMMARIES 120

Internationale strijd tegen terrorisme is zegen voor Rusland

MARTIN VAN DEN HEUVEL

'DER KALTE KRIEG IST VORBEI.' ALDUS DE RUSSISCHE president Vladimir Poetin op 25 september 2001 tijdens een rede voor de Duitse *Bundestag*. Hij zei dat één dag nadat hij in het Kremlin het nieuwe Russische bondgenootschap met de Verenigde Staten in de strijd tegen het terrorisme had aangekondigd. Daarbij bood Poetin president Bush verregaande steun aan bij de militaire acties in Afghanistan, waaronder de nodige informatie van Russische geheime diensten.

Het had allemaal veel weg van een sensatie. Twistpunten tussen Moskou en Washington, zoals de NAVO-uitbreiding in Oost-Europa en Bush' streven naar een antiraketschild, leken opeens niet meer te bestaan. Poetin stelde zich aan de zijde van de vernederde Verenigde Staten en bood aan het internationale terrorisme en het Taliban-regime gezamenlijk te bestrijden.

Het leek een gewaagde stap van Poetin. Anti-Amerikaanse gevoelens waren en zijn in Rusland volop aanwezig; de aanslagen op het World Trade Center en het Pentagon werden in Rusland herhaaldelijk uitgelegd als een verschrikkelijk, maar logisch gevolg van een arrogante Amerikaanse buitenlandse politiek. Een Russische journalist meende dat Amerika's plannen om de hele wereld te domineren het internationale terrorisme enorm hadden versterkt. Ruslands minister van defensie, Sergej Ivanov, wees drie dagen na de aanslagen op het hart van de Verenigde Staten directe hulp aan dat land af. Ivanov sloot toen ook Amerikaanse aanvallen op Afghanistan vanuit Centraal-Aziatische GOS-landen absoluut uit.

Maar daar bleef de aanvankelijke Russische kritiek op de Verenigde Staten niet bij. De chefstaf van het Russische leger, Anatoli Kvasjnin, kritiseerde het gebruik door Amerikaanse militairen van militaire bases in Centraal-Azië zelfs nog toen deze laatsten er al geland waren. Poetins opgeven, eind oktober jl., van de spionagezender in Cuba en de vlootbasis in Vietnam leidde tot nieuwe kritiek in eigen land. Was vooral de sluiting van de zender in Cuba niet een geschenk aan Bush waar niets tegenover stond? Voormalig KGB-generaal Joeri Drozdov vertolkte de mening van vele Russen, vooral in legerkringen: 'Poetin heeft de verkeerde beslissing genomen. De Amerikanen kunnen niet onze vrienden zijn.' Poetins

critici komen vooral uit de linkse (de communisten) en nationalistische (de 'liberaal-democraten') hoek. Een communistische krant schreef zelfs dat de Russische president 'een vijand van Rusland was, duizend maal erger dan Boris Jeltsin'.

Anti-Amerikaanse gevoelens zijn er in Rusland dus te over. Voor velen zijn de Amerikanen nog de oude vijand uit de Koude Oorlog, die ook schuldig zijn aan de ineenstorting van de Sovjetunie. De huidige televisiebeelden van het rijke Amerika voeden deze afkeer vaak nog. Vele Russen waren daarom niet erg onder de indruk van het verwoeste World Trade Center. In grote delen van hun land heersten armoede en werkloosheid. Bovendien, Rusland had zelf al eerder terroristische aanvallen op hoge flatgebouwen meegemaakt, zij het niet met duizenden, maar met honderden doden. Scherp in het geheugen van vele Russen gegrift stond ook nog de gebeurtenis van 1995: de Tsjetsjeense bevelhebber Sjamil Basajev gijzelde toen in het ziekenhuis van de Zuid-Russische stad Boedjonnovsk honderden weerloze patiënten, om zo het Kremlin tot concessies te dwingen.

Poetins steun aan de Verenigde Staten bleef dus niet zonder binnenlandse kritiek. Ook de Amerikaanse opzegging van het ABM-verdrag wekte in Rusland veel beroering. Dit verdrag verbood de ontwikkeling van een antiraketschild en werd in Russische politieke en militaire kringen gezien als de hoeksteen van de wapenbeheersing. Poetin noemde het Amerikaanse besluit een vergissing, maar zei dat de Russische nationale veiligheid niet in het geding was.

Ondanks vrij veel kritiek ziet het er niet naar uit dat de positie van Poetin door zijn steun aan de Verenigde Staten verzwakt is. De Amerikaanse strijd tegen het terrorisme bood hem, daarentegen, grote mogelijkheden om eigen politieke doelen te bereiken. Zo is van Westerse kritiek op het Russische Tsjetsjeniëbeleid nauwelijks meer sprake. Hoe zou Washington trouwens de harde Russische aanpak van de Tsjetsjenen kunnen veroordelen, terwijl het zelf een bommentapijt op Afghanistan neerlegt?

Alles bijeen komt de internationale strijd tegen het terrorisme als een zegen voor Rusland. Al in 1999 heeft

Moskou gewezen op de connecties tussen de Tsjetsjeense rebellen en Afghanistan. Het heeft toen al gedreigd militaire acties te ondernemen tegen het Taliban-regime en tegen centra in dat land waar internationale terroristen werden opgeleid. Maar de Russische regering was toen militair noch financieel tot zo'n actie in staat. De verloren oorlog in Afghanistan (1979-1988) – het begin van het einde van de Sovjetunie? – maakte zo'n actie nog moeilijker. Maar nu waren het de Amerikanen en Britten die met steun van de Verenigde Naties de Taliban aanvielen. Rusland profiteerde ervan zonder enig politiek risico en zonder er een roebel voor uit te geven.

De Westerse reacties op Poetins steun aan de Verenigde Staten waren méér dan positief. Er werd soms zelfs gesproken van een essentiële Russische koerswisseling. Sommige Westerse commentatoren spraken van een wending naar het Westen in de geest van Gorbatsjov of zelfs Peter de Grote. Maar van zo'n wijziging van de Russische politiek was natuurlijk géén sprake. Terwijl Poetin begin oktober in Brussel als steunpilaar van het Westen werd binnengehaald, sloot minister van defensie Ivanov in Moskou een akkoord met zijn Iraanse collega over uitbreiding van de militair-technische samenwerking. Poetin wil stellig een betere samenwerking met het Westen, in het bijzonder met de Verenigde Staten. Maar daar wil hij beslist iets voor terugkrijgen, het lidmaatschap van de Wereldhandelsorganisatie bijvoorbeeld.

Het Russische beleid zal behalve op het Westen in hoge mate op het Verre Oosten en vooral op Centraal-Azië gericht blijven. Moskou wil zowel in de drie voormalige Trans-Kaukasische als in de vijf Centraal-Aziatische ex-sovjetrepublieken een belangrijke rol blijven spelen. Het wil dat omdat het er vroeger de baas was en het er niet graag de invloed van anderen accepteert. Het wil (moet?) dat vanwege het grote aantal islamieten in eigen land, dat ook bloot kan (komen te) staan aan islamitisch fundamentalisme van over de grenzen. Het wil dat uiteraard ook om een flinke hap mee te pikken uit de rijke olie- en gasvoorraden uit het gebied.

Poetins steun aan het Amerikaanse ingrijpen in Afghanistan berustte, kortom, in hoge mate op eigenbelang. Het is daarbij mogelijk dat de Amerikaans-Russische betrekkingen verslechteren als president Bush ook schurkenstaten als Irak hard gaat aanpakken. Irak behoort tot de landen waarmee Rusland goede betrekkingen heeft, waaraan het ook keer op keer wapens levert, een van de weinige buitenlandse bronnen van inkomsten van Rusland.

Een concurrent voor de Verenigde Staten in Afghanistan wil Rusland stellig niet worden. Die vrees is in het Westen ontstaan omdat Russische militairen zich zo snel na de val van de Taliban in Kabul vestigden. Dat riep weer herinneringen op aan de snelle aanwezigheid van Russische troepen in Kosovo na de Servische nederlaag. Die twee militaire acties waren echter voornamelijk een teken van de Russische wens mee te spelen in de inter-

ationale politiek, en zeker in nabije gebieden, zoals de Balkan en Centraal-Azië. Maar tegelijkertijd heeft de Russische regering in de jaren '80 in Afghanistan een harde les geleerd en weet zij nu meer dan ooit dat ze zuinig met haar middelen moet omgaan. Laat Washington nu maar zijn nek in Centraal-Azië breken. De Russen weten dat Afghanistan nooit een politieke eenheid zal worden en zij zijn tevreden met enige invloed via de Tadzjiken en Oezbeken in Noordwest-Afghanistan.

Blijft de vraag in welke richting Rusland zich nu ontwikkelt. Gezegd moet worden dat er onder Poetin zeker stappen vooruit zijn gemaakt. De overheid heeft meer greep op staat en maatschappij gekregen dan tijdens de chaotische periode-Jeltsin. De economische positie is verbeterd; de maffia wordt harder aangepakt. Poetin heeft ook snel een einde gemaakt aan het dubieuze gedrag van de oligarchen, een aantal schatrijke zakenlui (Berezovski, Goesinski e.a.) van wie Jeltsin afhankelijk was omdat ze zijn herverkiezing als president in 1996 geregeld hadden. Dat zijn stappen vooruit, al bestaat er nog veel corruptie, ook onder overheidsdienaren, en is het politieke-partijstelsel – en dus de democratie – nog slecht ontwikkeld.

De hand van de overheid, traag en willekeurig, is nog steeds overal aanwezig. Volgens vele Russen moet dat zo blijven, want democratie is mooi, maar daar is Rusland eigenlijk te groot voor. Om chaos te voorkomen heb je nu eenmaal de harde hand van de overheid nodig. Jelena Bonner, de weduwe van Andrej Sacharov, kenschetste het Rusland van Poetin als 'een modern stalinisme'.

Langdurige, nauwe samenwerking tussen Rusland en het Westen zit er dus voorlopig niet in. De vergelijking tussen Poetin en Gorbatsjov brengt ons ook niet verder. Gorbatsjov heeft, met al zijn goede bedoelingen, een puinhoop achtergelaten. Poetin is nog steeds aan het puin ruimen. Zijn uitgangspunt is een solide Russische staat, zo mogelijk in goede samenwerking met andere grote landen. Het uitoefenen van invloed in de voormalige sovjetrepublieken hoort daar stellig bij. De Baltische staten mogen zich tot het Westen wenden, hoewel hun opname in de NAVO niet echt gewenst is. Maar de acht Trans-Kaukasische en Centraal-Aziatische republieken behoren, om vele redenen, tot de Russische invloedssfeer. Pogingen van andere landen om daar een rol te spelen, worden, op zijn zachtst gezegd, niet op prijs gesteld. ■

Over de auteur

DR MARTIN VAN DEN HEUVEL is Oost-Europadeskundige.

Voor bestelling van het complete februarinummer of voor het nemen van een abonnement kunt u contact opnemen met Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum BV, telefoon 0592-379555.

E-mail: tijdschrift@vangorcum.nl

Abonnementsprijzen:

particulier	€ 48, --
instelling	€ 55, --
student	€ 39, --
los nummer	€ 6, --

Islamitisch terrorisme?

STEFAN VAN WERSCH

Over de werking van het islamitische slachtoffer-complex, samenzweringstheorieën en fundamentalisme

VIJF MAANDEN NA DE AANSLAGEN IN NEW YORK LIJKT ER nog steeds geen duidelijke consensus over de vraag wat het megaterrorisme van Bin Laden nu precies met islam te maken heeft. We laveren ten dele nog steeds tussen een aantal uitersten. Enerzijds was er de claim van Bin Laden dat dit terrorisme *alles* met islam te maken heeft, en anderzijds was er het weerwoord van de regeringsleiders van moslimstaten en de meeste moslims dat een en ander helemaal *niets* met islam te maken heeft. Ergens in het midden daarvan valt de opstelling van de meeste westerse regeringsleiders, president Bush voorop: de aanslagen zouden niets met de ware islam van doen hebben, een uitspraak die vanuit politiek oogpunt begrijpelijk is, maar weinig bijdraagt aan de werkelijke analyse omdat het moeilijk te definiëren begrip van de 'ware' islam wordt ingevoerd. De meeste westerse media worstelen nog steeds met de beantwoording van de vraag, maar in ieder geval valt vast te stellen dat de grenzen van politieke correctheid ten aanzien van islam zijn verruimd: voor kritische vragen inzake de islam is er onmiskenbaar meer ruimte dan vóór 11 september. Intussen vielen aan menige borreltafel geluiden op te vangen die in feite Bin Ladens opvatting overnemen, zij het vanuit een radicaal andere invalshoek. In het geseculariseerde westen, waar kennis van en respect voor godsdiensten, vooral in een theïstische verschijningsvorm, niet groot meer zijn, bestaat bovendien de neiging zonder veel nuance de beschuldigende vinger te wijzen naar religie als zodanig.

Zes jaar geleden schreef ik in de *Internationale Spectator* een artikel over islamitisch fundamentalisme en Nederlands buitenlands beleid.¹ Veel van de toen gemaakte analyse staat nog overeind, waaronder het gestelde in de laatste zin dat een alarmerende kortsluiting in de wederzijdse perceptie tussen het westen en de islamitische wereld dreigde. Teruglezend moest ik echter nog iets constateren, nl. dat ik toen weliswaar niet volledig heb willen capituleren voor de gel-

dende politieke correctheid, waarin de islam wordt behandeld als een minderhedenaangelegenheid en niet als de snelst groeiende wereldgodsdienst die hij is. Ik deed echter een concessie. Bij de behandeling van de achtergronden van de islamitische *revival* van de laatste decennia liet ik niet na in te gaan op de *intra-islamitische achtergrond* van het fundamentalisme: het bleef echter bij een nogal korte toespeling, waarin voorzichtigheidshalve verwezen werd naar het lot van Jean Claude Barreau, die zijn baan bij de Franse overheid verloor toen hij in zijn boek *De l'Islam en général et du monde moderne en particulier* de wortels van het fundamentalisme in de islam zelf zocht.

Voor een dergelijke terughoudendheid is er nu geen plaats meer. Wat onverminderd verwacht mag worden is een genuanceerde en 'faire' analyse, maar de ernst van de situatie zou het onverantwoord maken niet de best mogelijke analyse te leveren, of die nu wel of niet politiek correct is.

Een van de redenen waarom een juiste analyse van belang is, betreft het te geven politieke antwoord. Stel dat, zoals sommigen willen, armoede en onderontwikkeling de hoofdoorzaken zijn, dan zou armoedebestrijding door bijv. een internationaal opkrikken van het percentage ontwikkelingshulp naar 0,7% BNP uiteraard het juiste antwoord zijn. Ik geloof daar weinig van: het is een vulgair-marxistisch verklaringsmodel, dat een ingewikkeld fenomeen tracht te persen in voor westerlingen vatbare en beheersbare categorieën. Een deelfactor – niet eens de belangrijkste – wordt verabsoluteerd. Het argument wordt ook niet gedekt door de feiten: de al-Qaida-terroristen komen niet uit arme families; in een aantal gevallen (zoals Bin Laden zelf, alsmede zijn Egyptische tweede man al-Zawachri) is het zelfs precies andersom. Noch komen zij uit de armste landen (dat geldt zeker voor Saoedi-Arabië), noch wordt in dit model verklaard waarom de armen uit de niet-islamitische wereld *niet* een soortgelijke diepe haat tegen het westen koesteren.

Als echter de islam zelf te maken heeft met het Bin Laden-fenomeen, dan moet naar mogelijke andere antwoorden gezocht worden. Daarbij doel ik op bredere politieke strategieën, niet op de directe respons, nl. die van effectieve eliminatie van terroristische netwerken. Daarvoor hoeft niet gewacht te worden op de juiste analyse. Net als bij criminaliteit leveren goede bestrijdingsmethoden vaak betere resultaten dan lange discussies over *root causes*. Hetgeen niet wegneemt dat begrip van de *root causes* voor een langere-termijnbeleid wel degelijk belang heeft.

De vele verschijningsvormen van de islam

Een eerste conclusie kan gemakkelijk getrokken worden, namelijk dat het megaterrorisme uiteraard niet op het conto van 'de islam' geschreven kan worden. Moslims willen doorgaans weliswaar graag vasthouden aan het concept van één islam, maar in dit bestek is er geen reden uit te gaan van dat theologische a-priori. Integendeel, het moet nadrukkelijk afgewezen worden, omdat het de basis pleegt te vormen van een weinig behulpzame vicieuze cirkelredenering, die uiterst gangbaar is in islamitische landen. Moslims plegen opvattingen en daden van andere moslims die hun niet bevallen, zoals de ideologie van al-Qaida, gewoonlijk direct af te doen als 'strijdig met de islam' en menen dan dat daarmee de discussie over een eventuele rol van de islam gesloten is of, sterker nog, dat verdere verwijzing naar de islam een belediging zou zijn.

Zo simpel ligt het uiteraard niet. De realiteit is veeleer dat er vele versies van de islam zijn. Laat het gezegd zijn: sommige daarvan zijn volstrekt immuun voor zowel fundamentalisme als terrorisme, zoals het mystieke en a-politieke soefisme, dat het in de laatste decennia overigens zwaar te verduren heeft gehad van het oprukkende fundamentalistische wahabisme.² Zelfs het fundamentalisme zelf is een divers verschijnsel, met stromingen die naar beste vermogen pogen te komen tot een verzoening met westerse begrippen – bijv. een democratie op islamitische voorwaarden, waarvoor nogal eens naar Iran wordt verwezen – en stromingen à la al-Qaida, voor wie elke overname van westers denken anathema is. In de islamitische verstrooiing in westerse landen is die verscheidenheid nog opvallender, al zij daarbij aangetekend dat ontwikkelingen in die diaspora slechts van geringe betekenis zijn voor het islamitische *heartland*.

Hoe dan ook, in sommige versies wordt megaterrorisme met expliciet islamitische argumenten gerechtvaardigd, terwijl andere stromingen weliswaar de uiteindelijke consequenties van die argumenten afwijzen, maar niettemin een heel eind blijken te kunnen 'meedenken'. Over die versies gaat dit artikel.

Zelfs in onverdachte kringen blijken de scheidslijnen overigens nogal dun. Dezelfde, als gematigd bekend staande, sheikh al-Azhar Tantawi – een spirituele autoriteit van belang in de islamitische wereld – heeft de zelfmoordacties van al-Qaida weliswaar uitdrukkelijk afgewezen als strijdig met de islam, maar hij meent tegelijkertijd dat bepaalde zelfmoordacties van aanhangers van Hamas en Islamitische Jihad voorbeelden zijn van authentiek 'martelaarschap'. Tegen de tijd dat het onderscheid tussen de hoogste daad van geloof en anti-islamitisch gedrag zozeer in casuïstiek moet worden gezocht, is er een probleem.

Het moeras van de complottheorieën

Het belangrijkste spoor naar islamitische wortels voor al-Qaida's megaterrorisme begint bij een verschijnsel dat op zich zelf niet exclusief islamitisch is, namelijk het web van complottheorieën.³ Complottheorieën zijn er uiteraard altijd geweest, maar het was in het 19de-eeuwse Europa, op het breukvlak van de afstervende wereld van het *ancien régime* en de nieuwe wereld van de moderniteit, dat samenzweringstheorieën een fenomeen van belang werden, vooral bedoeld om in die tijden van grote sociale veranderingen het hele wereldgebeuren en soms zelfs de wereldgeschiedenis simplistisch te verklaren. In die theorieën waren de sinistere hoofdrollen afwisselend weggelegd voor vrijmetselaars, illuminati en andere occulte genootschappen, joden, jezuïeten, kapitalisten of anti-kapitalisten (afhankelijk van de opvatting van de ontwerper van de theorie), 'tous bien étonnés de se trouver ensemble'. In het nationaal-socialisme, dat doortrokken was van occulte samenzweringstheorieën, werd racisme toegevoegd aan de 'mix'. Hoe dodelijk die was, is genoegzaam bekend.

In Europa zijn deze theorieën na de Tweede Wereldoorlog grotendeels naar de marge van de samenleving verbannen, maar in de moslimwereld is hun invloed in de laatste decennia alleen maar toegenomen. Sterker nog: weinig westerlingen beseffen dat in de islamitische wereld, met als 'leidende' centra Iran en Egypte, complottheorieën in alle lagen van de samenleving – van regeringsleiders, religieuze leiders en predikanten tot de media en de bevolking – de 'gewone' verklaring van het wereldgebeuren zijn. Wat er in de wereld ook gebeurt met de geringste band met de islamitische wereld, komt uit de gehaktmolen van de Arabische en islamitische media – en dan heb ik het niet over lokale sufferdjes, maar over de hoofdcommentaren in leidende dagbladen – als een complot tegen de islam. Ik herinner me dat ik mijn vrouw vlak na de dood van prinses Diana toevertrouwde dat haar dood waarschijnlijk binnen twee weken in de Arabische media zou uitgroeien tot een complot,

omdat haar metgezel een Arabische moslim was. Ik had ongelijk, het duurde slechts twee dagen.

De islamitische samenzweringstheorieën ontleen elementen aan de westerse. Bij gelegenheid duiken zelfs vrijmetselaars op, maar de compositie is doorgaans anders, aangepast aan de situatie. Het zijn vooral de imperialisten (het westen in het algemeen, de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk in het bijzonder), de zionisten (Israël en de joden over de hele wereld) en de 'kruisvaarders' (het westen als het christelijk deel van de wereld), die in een nooit aflatend wereldcomplot tegen de islam verwickeld zijn en daarbij geen enkel middel schuwen. Hoewel de westerse bronnen van anti-semitisme, inclusief de nationalistische-socialistische, uitgebreid worden gebruikt, is het Arabisch-islamitisch anti-semitisme niet racistisch, alleen al omdat de arabieren zelf ook semieten zijn.⁴ Net als de westerse samenzweringstheorieën wortelen de islamitische ten dele in grote sociale veranderingen, maar er zijn verschillen. De islamitische theorieën zijn niet intra-cultureel, maar inter-cultureel: de samenweerders zijn geen ondermijnend deel van de eigen culturele wereld, ze komen van buiten. Belangrijker nog: de psychologische gevoelswereld achter de theorie is er niet zozeer een van consternatie over een veranderende wereld, het is vooral een uiting van een diep cultureel *slachtoffercomplex*.

Het Arabisch-islamitische slachtoffercomplex

Westerlingen die een tijd in de islamitische wereld wonen, ontgaan de complottheorieën zelden. Het is vaak echter vooral een bron van humor. Wie de kranten leest, leert dagelijks bij over de gigantische wandaden van imperialisten, kruisvaarders en zionisten: afgezien van de eindeloze pogingen van aan AIDS lijdende vrouwelijke Mossad-leden om onschuldige Arabische mannen te verleiden en te besmetten, blijken de zionisten er ook niet voor terug te deinzen kaalmakende shampoo op de Arabische markt te verspreiden. Zelfs het verlies van een Arabisch nationaal voetbalteam op wereldkampioenschappen wordt omgetoerd tot een anti-islamitisch complot.⁵

Toch verliest het verschijnsel alle humor zodra men zich verdiept in de psychologie ervan. Kern van de samenzweringstheorieën is een 'geef anderen de schuld'-mentaliteit, een eindeloze aanklacht van derden, en daarmee een bevestiging van de eigen positie als 'onschuldig slachtoffer' en een vermijden van verantwoordelijkheid voor eigen daden. Ik heb het kenners van de regio in de loop der jaren op uiteenlopen de wijzen horen zeggen, zoals 'als een kind in de Arabische wereld valt, krijgt de stoep de schuld', en 'als een vogeltje in Afghanistan uit de boom valt, hebben de zionisten het gedaan'. Bernard Lewis zei het zo:

'The most dangerous enemies of the Muslim people at this time are those who assure them that in all their troubles the fault is not in themselves but in open or occult hostile forces.'⁶ De instandhouding van het slachtoffercomplex leidt, niet anders dan in een persoonlijk complex van *self-victimization*, tot een gevoel van machteloosheid tegen zoveel kwaad, tot woede en haat, en tot een ingrijpende deformatie van de perceptie van de realiteit en de eigen rol daarin.

Het is niet moeilijk in te zien waar dit slachtoffercomplex vandaan komt. Voor moslims is de hernieuwde confrontatie met het westen sinds de periode van het kolonialisme een *trauma* geworden waar men maar niet overheen komt. In feite is de geschiedenis van de '-ismen' in de islamitische wereld sinds het einde van de 19de eeuw een aaneenrijging geweest van pogingen tot hergroepering ten opzichte van het westen.

Atatürk behoorde tot de secularistische minderheidsstroming die besloot dat vooruitgang school in de navolging van het westen. De andere ideologische reacties waren evenwel alle *anti-westers*. Vooruitgang was ook hier het doel, maar die inspanningen gingen gepaard met constante beschuldigingen aan het westen ter verklaring van de eigen achterstand en met grote ideologische arrogantie. De *panarabisten* gebruikten het overigens uit het westen geïmporteerde nationalisme om de Arabieren als superieur voor te stellen, de *socialisten* en *marxisten* gebruikten hun eveneens uit het westen geïmporteerde ideologie als een stok om het westen te slaan. Beide ideologieën faalden jammerlijk, al werd de mislukking van de eerste eerder duidelijk – in 1967 na de nederlaag in de Zesdaagse oorlog – dan die van de tweede, die pas na de ineenstorting van het communisme onloochenbaar werd. Deze pijnlijke mislukkingen baanden de weg voor de volgende, wederom anti-westerse ideologie, die van het *fundamentalisme*. De expliciete terugkeer naar de autochtone religie bleek een bij uitstek nuttig middel om de eigen identiteit ten opzichte van het westen te herdefiniëren en het steeds verder groeiende politieke, militaire en culturele *minderwaardigheidscomplex* te verbergen achter een religieus *meerderwaardigheidscomplex*. De moslimlanden mochten dan 'backward' zijn, maar dat was vanwege de niet aflatende complotten van imperialisten, kruisvaarders en zionisten, die tegen de islam een diepe haat koesterden. In deze slachtofferhouding is de pijn van eeuwen her, zoals de kruistochten, de pijn van vandaag. De laatste decennia heeft de islamitische wereld zich steeds dieper in dit complex ondergedompeld.

Nu lopen de ideologische reacties op het kolonialisme, postkolonialisme en de globalisering in de islamitische wereld deels parallel met die in de rest van de Derde Wereld. Ook dáár is steeds sprake geweest

van anti-westerse gevoelens en een 'blame the West'-mentaliteit. Is de islamitische houding dan niet een gewone Derde-Wereldattitude?

In de dagen na 11 september las ik ergens een ingezonden brief van een oorspronkelijk uit Latijns-Amerika afkomstige mevrouw die stelde dat zij de verwijten van moslims aan het westen goed kon aanvoelen, maar *niet* de intensiteit ervan. Waarschijnlijk is dit één van de beste sporen naar het specifiek 'islamitische' aan het megaterrorisme van Bin Laden. De juiste vraag is niet waarom er in de islamitische wereld anti-westerse gevoelens bestaan, want dat is een Derde-Wereldverschijnsel; de vraag is waarom die gevoelens daar zo eindeloos *intenser* zijn dan in bijvoorbeeld boeddhistische, hindoeïstische of christelijke Derde-Wereldlanden.

Mijn beste verklaring hiervoor is *intra-islamitisch*: het heeft alles van doen met de aard van het beestje. Islam is, anders dan bijvoorbeeld boeddhisme of hindoeïsme, een religie die zichzelf vergelijkt met jodendom en christendom, zijn voorgangers. De Qur'an kent feitelijk maar vier groepen van mensen: ongelovigen, joden, christenen en moslims. Binnen de moslimwereld – niet erbuiten – hebben joden en christenen weliswaar een bijzondere positie als *dhimmi*, maar in de visie van de Qur'an vertegenwoordigen zij niettemin het verleden en de corrumperende van de openbaring, en hun beschermde status binnen de islamitische wereld komt in feite neer op een 'gedogen' tot het moment van uitsterven. De toekomst was en is volledig aan de nieuwe religie, die door Allah gezegend zal worden met niet aflatend succes, en juist dat leek in de eerste eeuwen van een zich ongebreideld uitbreidende islam bevestigd te worden door de feitelijke gebeurtenissen. Ik sla de daarop volgende eeuwen van toenemende stagnatie in de Arabisch-islamitische wereld over. Wat gegeven dit zelfbeeld van de islam duidelijk mag zijn, is waarom de herontmoeting met het westen in de koloniale periode een veel traumatischer ervaring was dan in andere delen van de tegenwoordige Derde Wereld. Het werelddeel dat in moslimogen geldt als christelijk en deels joods, regeert de wereld met ongekend succes op elk gebied. De 'christenen' hebben de 'joden' ook nog eens aan een eigen staat op nota bene islamitische bodem geholpen, en macht en succes van die staat steken schril af bij de situatie in de moslimwereld. In de wereld van de *global village* is de achterstand van de islamitische wereld alleen nog maar zichtbaarder geworden. Kortom, al meer dan honderd jaar is de discrepantie tussen Qur'an en dagelijkse krant compleet. De *revival* van de islam heeft die discrepantie alleen nog maar pijnlijker gemaakt, en religieuzer. Een cultuur c.q. religie met hoge pretenties legt het constant af tegen haar meest onwaarschijnlijke riva-

len. Is het eigenlijk verwonderlijk dat het hier is gaan gisten?

Daarmee zijn we terug bij het slachtoffercomplex en de complottheorieën. De complottheorieën zijn het uiterlijk symptoom van een diep gevoeld slachtoffercomplex.⁷ Ze worden gebruikt als verklaringsmodel om de kloof tussen de hoge religieus-culturele pretenties en de feitelijke situatie van de islamitische en Arabische wereld te overbruggen: 'omdat we goede moslims zijn, zijn wij het slachtoffer geworden van een complot van ongekende boosheid, waartegen iedereen machteloos zou staan.'

Een en ander betekent niet dat een deel van de islamitische klachten niet gerechtvaardigd is. Israëls gedrag is vaak onacceptabel, er wordt de Palestijnen onrecht aangedaan, en de Amerikanen hebben soms inderdaad wat erg veel begrip voor Israëls optreden. Het lot van de Iraakse bevolking na meer dan tien jaar sancties is tragisch, en het is zeker waar dat op de Amerikaanse lijst van sancties moslimstaten als doelwit oververtegenwoordigd zijn. Er zijn in het verleden ongetwijfeld – doorgaans wel beperkte en gerichte – complotten geweest (in 1954 heeft de Mossad bijv. via een reeks bomaanslagen en branden in Kaïro gepoogd het regime van Nasser omver te werpen).⁸ Dat er terechte klachten zijn, is echter geen argument tegen het bestaan van een slachtoffercomplex. In feite maakt dat soort klachten het complex alleen maar erger: net als in persoonlijke pathologie kan een aantal terechte klachten gebruikt worden om het complex als zodanig te rechtvaardigen en in stand te houden. Bovendien pleegt een slachtoffercomplex terechte klachten te overdrijven en te vertekenen, en eigen verantwoordelijkheid te verdonkeremanen. Het Israëlisch-Palestijnse conflict leent zich niet voor zwart-witverklaringen; het Irak-dossier is complex, en, al oogt het totaal van Amerikaanse sancties onevenwichtig, toch is op *ad hoc*-basis geen van die sanctieregimes onredelijk. Belangrijker nog is dit: ook als het waar is dat de islamitische wereld inderdaad onrecht van buitenaf is aangedaan (zoals in het koloniale tijdperk; laten we de ook graag aangehaalde kruistochten van bijna 1000 jaar geleden voor wat ze zijn) of nog soms wordt aangedaan, dan blijft toch staan dat het overgrote deel van de problemen intussen *home-made* is.

Door de slachtoffer-attitude worden bewijzen van het tegendeel ook niet of nauwelijks geregistreerd: in de moslimwereld mag er veel geklaagd worden over *dubbele maatstaven*, maar in die litanie wordt uiteraard nooit verwezen naar de bevrijding van Kosovo ten behoeve van grotendeels islamitische Albanezen door een grootscheepse operatie van een westelijke alliantie. Het complex registreert slechts wat het complex bevestigt.

In de ogen van sommigen zijn complottheorieën

overigens slechts een *instrument* in handen van de autocratische regimes zonder veel legitimiteit in islamitische landen, om binnenlandse onlustgevoelens 'abzulenken' naar vijanden buiten de islamitische wereld. Dat gebeurt zonder enige twijfel, maar het zou een tomeloze onderschatting van de ernst van het probleem zijn om het complottenfenomeen hiertoe te reduceren. De wortels van de complotmentaliteit zijn diep verankerd in de islamitische samenlevingen zelf. Heersers *gebruiken* de complot-attitude, maar zijn er niet de oorsprong van. Toen de Sjah – een actief gelover aan complottheorieën – Iran verliet, werd hij opgevolgd door een regime dat vanaf dag één, lang voordat er sprake was van enig legitimiteitsprobleem, op nog fanatieker wijze geloof hechtte aan een wereldsamenzwering van de grote en de kleine satan.

Historische vergelijking

Het probleem met de complottheorieën is niet alleen dat zij een symptoom zijn van een dieper liggende problematiek, maar ook dat zij op hun beurt gaan werken als *motor* met een eigen dynamiek. Ik geloof nog steeds dat wie de drijfveren van Osama Bin Laden en de zijnen wil begrijpen, *hier* moet beginnen. Het is op het raakvlak van culturele en individuele pathologie dat dit soort terrorisme ontstaat. Als door de geesten van personen met een individuele pathologische achtergrond allerlei complottheorieën gaan spoken, die een uiting zijn van culturele pathologie, dan zijn er geen garanties voor het eindresultaat en worden onwaarschijnlijke wredeheden schijnbaar te rechtvaardigen. Het is de gewetensfunctie die sneuvelt: wie kan nog veel begrijpen van terroristen die het westen vol minachting afdoen als een poel des verderfs, maar zelf in staat blijken tot daden van ongekende immoraliteit?

Een historische vergelijking kan hier op haar plaats zijn, onder de erkenning dat dit soort vergelijkingen nooit perfect is. Het megaterrorisme van Bin Laden wordt wel vergeleken met het klassieke terrorisme van IRA, RAF en PLO. Ik geloof echter dat de betere vergelijking die met het nationaal-socialisme is. Ook aan het nationaal-socialisme ging een eeuw van een Duits minderwaardigheidsgevoel en een groeiend slachtoffercomplex vooraf. Het was de Duitse hunkering naar een 'Platz unter der Sonne', die niet zou onderdoen bij die van de koloniale grote mogendheden Frankrijk en Engeland, en die ervoor zou zorgen dat Duitsland eindelijk 'serieus' zou worden genomen als *Grossmacht*. Er was die mengeling van minderwaardigheidscomplex, overschreeuwd door pretentieuze gedrag, gepersonifieerd door Wilhelm II. Er waren vervolgens de terechte klachten,

zoals het onrecht van Versailles. Er was de groeiende wirwar van dolkstootlegenden en semi-occulte en steeds racistischer complottheorieën, die tot kern-ingrediënten van het nationaal-socialisme zouden gaan behoren. Ten slotte was er, uiteraard afgezien van de hefboom van de economische crisis, de persoonlijke pathologie van de individuele leden van de criminele *gang*, die de nazi's feitelijk waren, Hitler voorop. Het is een 'mix' die parallellen vertoont met die van de al-Qaida-aanhangers, ondanks voor de hand liggende verschillen: de 'pretenties' van Duitsland, een sterke economische, wetenschappelijke en culturele macht, waren op meer gebaseerd dan de Arabische. Hoe dan ook, in beide gevallen zijn vergelijkbare factoren de voedingsbodem geworden voor onwaarschijnlijke misdaden.

De vergelijking kan nog in een ander opzicht instructief zijn, namelijk door te bezien hoe het Duitse complex ten slotte doorbroken is. Verscheidene factoren speelden een rol, voorop de Europese integratie. Toch lijkt een andere factor eveneens van doorslaggevend belang: na de Tweede Wereldoorlog was er voor de Duitsers geen ontkomen aan het nemen van *verantwoordelijkheid* voor wat gebeurd was, en voor zover er toch nog gepoogd werd daaraan te ontkomen, heeft de internationale gemeenschap Duitsland telkenmale geconfronteerd met die verantwoordelijkheid. Het nemen van eigen verantwoordelijkheid is het ultieme tegengif voor elke vorm van slachtofferhouding, cultureel of persoonlijk.

De rol van het islamitisch fundamentalisme

In de bovengeschetste 'mix', die uiteindelijk tot '11 september' heeft geleid, is ook het islamitisch fundamentalisme een element van het grootste belang. Niet dat het slachtoffercomplex en de complottheorieën niet zonder fundamentalisme kunnen bestaan. In feite bestonden beide al vóór de islamitische *revival* van de laatste drie decennia, overigens ook toen al indirect met een band met de islam, die toen meer van culturele aard was. De *revival* van de islam in een fundamentalistische verschijningsvorm heeft het slachtoffercomplex en de complottheorieën echter aanzienlijk scherper en gevaarlijker kantjes gegeven.

In het eerder aangehaalde artikel heb ik fundamentalisme gedefinieerd als een tendens binnen religies om één element, eigen aan religies, te verabsoluteren, namelijk het geloof aan het objectieve karakter van de waarheid en de kenbaarheid ervan. Religies in hun *mainstream*-verschijning plegen te differentiëren tussen absolute en eeuwige waarheden op dogmatisch vlak, en waarheidsaanspraken op andere terreinen, zoals bijv. wetenschap en sociale verhoudingen,

die veel beperkter zijn. Er wordt een balans gezocht tussen objectieve normen en eigen geweten. Fundamentalistische stromingen voeren de waarheidsaanspraken echter op tot grote hoogten, leggen scherpe lijnen tussen gelovigen en ongelovigen, en weten doorgaans niet alleen precies wat Goed en Kwaad is, maar nog beter wie de goeden en de kwaden zijn.

In sommige reacties op die definitie is wel gesteld dat zij te godsdienst-fenomenologisch is en te weinig sociaal-politiek: fundamentalisme zou religie zijn in zijn zucht naar politieke macht. Ik blijf de voorkeur geven aan mijn eigen definitie. Men kan de mennonitische Amish in Pennsylvania, die weigeren moderne technologie te gebruiken, of de chassidim in New York, de joodse urbane tegenhanger van de Amish, ook als fundamentalisten aanduiden, maar er is in beide gevallen geen sprake van politieke pretenties of de minste neiging tot gewelddadigheid: het ligt aan de 'fundamenten' waarop men zich beroept hoe het fundamentalisme eruit gaat zien.

De definitie maakt ook duidelijk dat fundamentalisme geen exclusief islamitisch verschijnsel is. Zoals ideologieën de *totalitaire verleiding* kenden – en er aan bezweken – zo kennen religies de *fundamentalistische verleiding*. Iets anders is of die verleiding voor elke religie even sterk is: ik denk van niet. In dit bestek zij daar echter slechts over gezegd dat in het licht van de gegeven definitie duidelijk kan zijn dat voor de islam, waarin het Heilige Boek een hogere status heeft dan in bijna elke andere religie en soms zelfs als co-existent met God geldt,⁹ de fundamentalistische verleiding voorspelbaar groot is.

Een moslim die terugkeert naar zijn fundamenten – of, zoals Osama Bin Laden het genoemd heeft, 'naar de Qur'an zonder interpretatie' – kan een 'jihad'-begrip aantreffen dat ontstaat is van alle voorwaarden die daar door de eeuwen aan gesteld zijn door de diverse wetsscholen. Hij kan allerlei citaten vinden over de onvermijdelijkheid van strijd tussen 'het huis van de islam' en 'het huis van de oorlog' (de wereld der ongelovigen). Hij kan lezen over een godsdienststichter, die met bruto geweld optrad tegen de joodse stam die hem dwarsboomde. Hij wordt geconfronteerd met reeksen onvriendelijke uitspraken over joden, christenen en ongelovigen.¹⁰ Hij vindt een tolerantiebegrif dat vooral neerkomt op het restrictief gedogen van een beperkte groep andersdenkenden (een opvatting die in de middeleeuwen overigens progressief was, maar dat in de moderne wereld al lang niet meer is). Hij treft de opvatting aan dat moslims zich er nooit bij mogen neerleggen dat een land dat ooit islamitisch was (zoals 'Andalus', zoals Palestina, zoals in Bin Ladens ogen 'bezet' Saoedi-Arabië) in de handen van niet-moslims overgaat. Hij hoort van de noodzaak van lijfstraffen, en van strenge

scheiding van mannen en vrouwen. Hij vindt nauwelijks tot geen gewijde teksten waarin de lof gezongen wordt van geweldloosheid. Hij wordt doordrongen van een eenheidsprincipe dat weinig ruimte lijkt te laten voor scheiding van religie en staat. Hij verneemt veel over het belang van de *umma*, de gemeenschap der gelovigen, maar weinig over de rechten van het individu. Enzovoorts.

Geen misverstand: hij kan ook veel andere dingen vinden, die zeker in westerse oren veel positiever klinken, en hij zou bovendien met behulp van allerlei commentaren alle bovengenoemde elementen in een ander daglicht kunnen zien: 'mainstream' islam heeft in dat opzicht van alles te bieden. Maar het hoeft niet. Te vaak is het bovenstaande de harde kern van een *revival* van fundamentalistische snit.¹¹

Terug naar de definitie. In het geval van islam heeft fundamentalisme dus inderdaad een politieke betekenis. De eenheid van religie en staat binnen de *umma* is een van de fundamenten van islam. Islamitisch fundamentalisme heeft derhalve uit de aard van zichzelf politieke ambities. Het is dan ook onjuist, zoals wel gesteld wordt, dat islamisten religie als een *vehikel* gebruiken voor politieke doeleinden. Die opvatting mag mooi aansluiten bij het moderne westerse vooroordeel dat religie steeds te herleiden valt tot iets anders, zoals politieke of economische drijfveren, maar in feite zijn in dit geval de politieke en religieuze ambities twee zijden van dezelfde medaille.

De fundamentalistische 'mix' van het huidige moment in de islamitische wereld bevat overigens nog een element dat weinig behulpzaam is, namelijk een ervaring van *apocalyptische ideeën*. Het toeval wil overigens dat de drie meest betrokken partijen bij het Israëlisch-Palestijnse conflict – Israël, de Arabische wereld en de Verenigde Staten – achterbannen hebben die in de greep zijn van een apocalyptische *hype*, en die, uiteraard vanuit volledig verschillende achtergronden, geloven aan de onvermijdelijkheid van een bloedige strijd over Jeruzalem.¹² Opvallend maar niet verbazingwekkend is dat de moderne islamitische apocalypiek, in tegenstelling tot de traditionele, volledig vermengd is met elementen uit de samenwerkings-theorieën.¹³

Een tweeledige conclusie lijkt me mogelijk. Duidelijk is allereerst dat het samenvallen in de tijd van grote ideologische mislukkingen, slachtoffercomplex, complottheorieën, fundamentalisme en apocalypiek tot een hoogst ongelukkige, explosieve constellatie heeft geleid. Voorts maakte het bovenstaande duidelijk dat er weliswaar geen simplistische causale relatie bestaat tussen islam en deze constellatie, inclusief de bereidheid van sommigen tot megaterrorisme, maar dat deze constellatie ook niet begrepen kan worden zonder islam in de analyse te betrekken.

Slotopmerkingen: wie wind zaait...

Wie in de eerste weken na 11 september de Arabische kranten las, kreeg de indruk dat de daders van de aanval in New York van Mars afkomstig waren. Niets hadden ze met de Arabische en islamitische wereld te maken. In artikel na artikel werd er verontwaardigd schande van gesproken dat de 19 aanslagplegers in de westerse media als 'islamitische terroristen' werden aangeduid. Er was geen enkele band tussen islam en de aanslagen, waar het nogal onzinnige argument aan placht te worden toegevoegd dat het westen er weer eens dubbele maatstaven op nahield: ETA- en IRA-aanhangers werden toch ook niet als 'katholieke terroristen' aangeduid.¹⁴

Het was niet lang wachten op de eerste complottheorieën. De aanslag zou gepleegd zijn door de Mosad, door de CIA of door beide, uiteraard om islam te schuld te kunnen geven. Joodse werknemers in het World Trade Center zouden te voren een tip gekregen hebben op de elfde september niet naar hun werk te gaan. Die versie verspreidde zich als een lopend vuurtje over het internet en in de Arabische en islamitische media. Soms bereikten de argumenten een ontzettend bizar niveau, zoals bijvoorbeeld in Fahmi Huweidi's artikelen in het Saoedische dagblad *al-Watan*, waarin hij stelde dat Arabieren de aanslag van 11 september niet gepleegd konden hebben: die waren niet in staat tot het uitvoeren van zo'n technisch gecompliceerde operatie en beschikten evenmin over de daarvoor vereiste inventiviteit.¹⁵ Men kan er zeker van zijn dat miljoenen het geloofden.

Tijdens de Amerikaanse operatie in Afghanistan ging weer een andere doos van Pandora open. Nota bene Ibrahim Nafi, hoofdredacteur van de toonaangevende *al-Ahram*, suggereerde op basis van dubieuze rapporten dat de Verenigde Staten zich schuldig maakten aan misdaden tegen de mensheid door genetisch gemodificeerd voedsel, dat de gezondheid van de Afghaanse bevolking zou aantasten, te droppen, en dat ook nog eens in gebieden vol landmijnen.¹⁶ Hij kreeg lik op stuk van Thomas Friedman in de *New York Times*.¹⁷ *Al-Jazeera* was niet veel beter: 'anchor' Taysir Aloon in Afghanistan legde onverholoos sympathie voor de Taliban aan de dag, schonk uitgebreid aandacht aan burgerslachtoffers van Amerikaanse operaties, maar beelden van juichende Afghani's na hun bevrijding van de Taliban bleven op *al-Jazeera* achterwege.¹⁸

Wat we hier zien is de herhaling van het geschetste patroon van slachtoffer- en 'blame the West'-gedrag, complottheorieën en mijding van verantwoordelijkheid: voorspelbaar, maar stuitender dan ooit. Mijn hoop na 11 september was dat de enormiteit van deze in naam van islam gepleegde daad eindelijk zou lei-

den tot de nodige introspectie in de Arabische en islamitische wereld; dat een aantal onvermijdelijke vragen zou worden gesteld, bijvoorbeeld hoe het mogelijk was dat islam zo kon verworden in de handen van omstandig de Qur'an citerende terroristen. Ik hoopte dat de media als meest actieve verspreiders van complottheorieën een bijzondere verantwoordelijkheid zouden voelen: men kan niet jarenlang de Verenigde Staten, het westen en Israël van elke denkbare misdaad betichten, en dan weglopen van iedere verantwoordelijkheid als een aantal pathologische extremisten die beschuldigingen gebruikt als rechtvaardiging voor ongekende misdaden tegen de vermeende samenzweerders. *Wie wind zaait, zal storm oogsten*. De teneur van de eerste reacties deed mijn hoop onrechtvaardig schijnen.

Dat neemt niet weg dat de rede niet uitgestorven is in de Arabisch-islamitische wereld. Er waren andere reacties. De Saudische journalist Hamad Abd al-Aziz veegde in een artikel in *al-Qahira* de vloer aan met deze laatste ronde van complottheorieën, concluderend dat 'het Arabische denken dreigt te bezwijken onder het gewicht van deze hersenschimmen'.¹⁹ Een Soedanese lezer van *al-Quds al-Arabi* stelde dat 'wijzelf, niet de Verenigde Staten, de wettige ouders zijn van Bin Laden', in een hartstochtelijk pleidooi dat Arabieren en moslims zouden ophouden weg te lopen voor hun verantwoordelijkheid.²⁰ Men kan slechts hopen dat, nu er geen twijfel meer kan bestaan over Bin Ladens verantwoordelijkheid, het introspectieproces in de islamitische wereld alsnog op gang zal komen.

Kunnen wij veel doen aan het beïnvloeden van dit proces? De mogelijkheden zijn beperkt: het gaat tenslotte om *grotendeels autonome ontwikkelingen binnen een andere cultuur*. Bovendien, juist omdat het om een anti-westers slachtoffercomplex gaat, kunnen westerse suggesties of steun averechts werken. Toch is wel iets mogelijk. We zullen moslims in een respectvolle en genuanceerde, maar vlijmscherpe dialoog moeten aanspreken op verantwoordelijkheid. In het bijzonder complottheorieën en valse aantijgingen moeten niet langer onweersproken blijven, en andere opruiing in bijvoorbeeld schoolboeken moet constant worden aangekaart. In dat opzicht lijken de Amerikanen tot nu toe veel effectiever dan de Europeanen. Amerikaanse kranten reageren tegenwoordig direct op aantijgingen in Arabische en islamitische media, en gewone Amerikanen schrijven in groten getale felle brieven naar Engelstalige Arabische bladen.²¹ Amerikaanse beleidsmakers gebruiken het *al-Jazeera*-netwerk voor het geven van de eigen versie. Europeanen, die minder 'verdacht' zijn dan de Amerikanen, zouden hetzelfde moeten doen.

Die dialoog kan slechts voor een deel op statelijk niveau plaatsvinden – waar dergelijke wisselwerking steeds iets ritueels houdt – maar zal vooral via andere

contacten, zoals academische, journalistieke en religieuze, moeten verlopen: de interreligieuze dialoog kan instrumenteel worden.²² Deze contacten lenen zich ook het best voor de dialoog over fundamentalisme. Ik blijf geloven dat de islamitische wereld, meer dan verhoging van westerse ontwikkelingssteun, behoefte heeft aan een 'exegetische revolutie' van het soort dat jodendom en christendom in de 19de en 20ste eeuw hebben doorgemaakt, waarin nieuwe instrumenten worden ontwikkeld om te onderscheiden tussen eeuwige waarheden en tijdgebonden opvattingen in de gewijde boeken. Feitelijk bestaat die exegese al, maar de vertegenwoordigers ervan leven doorgaans in gedwongen of gekozen ballingschap, zoals bijvoorbeeld de aan de Universiteit van Leiden verbonden Nasr Abou Zeid.²³ Op een gegeven moment zal de islamitische wereld ongetwijfeld ontgoocheld ontwaken uit de fundamentalistische golf en dan zal er zeker driftig gezocht worden naar alternatieve geloofsinterpretaties.

Moeten we van bevordering van democratie een speerpunt maken? Ik geloof dat niemand eraan twijfelt dat het gebrek aan democratie in de islamitische wereld onthutsend is en dat democratie de visie voor de lange termijn is, maar de gebeurtenissen van 11 september hebben waarschijnlijk weinig veranderd aan de aarzelingen bij velen in het westen, de Amerikanen voorop,²⁴ ten aanzien van snelle introductie van democratie in dit deel van de wereld: nog steeds ebt de Algerijnse ervaring na. Het is als met de moderne media in de Arabische wereld. Velen verwelkomden het internet als een zegen die de Arabische wereld zou democratiseren, maar voorlopig wijst daar weinig op.²⁵ Het is geen aangename vaststelling, maar er is in de regio weinig *grassroots* interesse voor democratie.

Ten slotte, alles moet gedaan worden om een oplossing te vinden voor de open wond van de Arabisch-islamitische frustraties, het Israëlijsch-Palestijns conflict. Dit conflict is slechts een deel van het probleem, maar we moeten niet tot de opstelling vervallen die in de Verenigde Staten sinds het einde van de operatie in Afghanistan opgeld doet. Terwijl voor moslims de verleiding is te doen alsof de gebeurtenissen van 11 september *niets* met islam te maken hebben, bestaat voor vele Amerikanen de verleiding de Israëlijsche opvatting over te nemen dat het islamitisch extremisme *weinig tot niets* te maken heeft met het Israëlijsch-Palestijns conflict.²⁶ Ik herinner me hoe ik na de Golfoorlog Mohamed Heikals *Illusions of Triumph*²⁷ las, en geïrriteerd was: hoe kon hij de klinkende Amerikaanse en westerse overwinning afdoen als een illusie? Nu, meer dan tien jaar later, weten we dat de Golfoorlog, die leidde tot de permanente aanwezigheid van Amerikaanse troepen in Saudi-Arabië, de 'trigger' was voor het ontstaan van al-Qaida. Een herhaalde onderschat-

ting van de aard en werking van de islamitische en Arabische complexen en frustraties zou opnieuw tot de illusie van triomf kunnen leiden. ■

Noten

- 1 In: *Internationale Spectator*, oktober 1995, blz. 531-536.
- 2 Niek Biegan, *Egypt, Moulids, Saints, Sufis*, Den Haag, 1990.
- 3 Voor het beste overzicht zie: Daniel Pipes, *The Hidden Hand, Middle East Fears of Conspiracy*, New York, 1996.
- 4 Op 8 en 9 december 2001 raketten de Saudische krant *al-Watan* weer eens alle beweringen uit de beruchte 'Protocolen van de Wijzen van Zion' op: zie www.memri.org
- 5 Marcel Kurpershoek, *Wie luidt de doodsklok over de Arabieren*, Amsterdam, 2001, blz. 11. (Dit boek wordt gerecenseerd op blz. 109-110 van deze aflevering.)
- 6 Bernard Lewis, 'The Middle East Crisis in Historical Perspective', in: *The American Scholar*, Winter 1992, blz. 46.
- 7 Marvin Ott heeft er de nadruk op gelegd dat de islamitische afkeer van het Westen veroorzaakt is door het feit dat moslims de boot van de moderniteit hebben gemist. Zie 'Why do they hate? Because modernity passed them by', in: *International Herald Tribune*, 9 januari 2002. Ik deel dat oordeel, maar met de aantekening dat de afwijzing van de moderniteit deels een gevolg is van het feit dat het een westers concept is, namelijk een bundeling ideeën uit een cultuur die als 'rivaal' wordt gezien. Voltaire merkte met betrekking tot de Juliaans-Gregoriaanse kalender, die aanvankelijk door protestante en orthodoxe landen werd afgewezen, ooit op dat die landen liever niet overeenstemden met de paus dan wel met de zon. Moslims hebben deze eeuw veel tijd verloren met ideologische avonturen waarin zij liever niet overeenstemden met het westen dan wel met de moderniteit. Daarnaast hebben zeker ook bepaalde tendensen binnen de islam acceptatie van de moderniteit bemoeilijkt; zie daarvoor onder 'De rol van het islamitisch fundamentalisme' blz. 71.
- 8 Dan Raviv en Yossi Melman, *Every spy a prince, The complete history of Israel's Intelligence Community*, Boston, 1990; Gordon Thomas, *Gideon's spies, The secret history of the Mossad*, New York, 1999.
- 9 Kenneth Cragg, *The Call of the Minaret*, Londen, 1986, blz. 48-49.
- 10 In *al-Hayat* van 21 oktober 2001 gaat Khaled Mohammed Batrafi, een Saoedische columnist, in zijn artikel 'Waarom haten wij de volken van het Boek', uitgebreid in op een preek waarin werd opgeroepen tot de vernietiging van joden en christenen. Batrafi bestrijdt overigens nadrukkelijk de gebruikte exegese, maar het artikel geeft een aardig inzicht in het soort discussies dat in Arabische media serieus wordt gevoerd.
- 11 Zie Salman Rushdie, 'Yes, this is about Islam', in: *New York Times*, 2 november 2001: 'This paranoid Islam, which blames outsiders, "infidels", for all the ills of Muslim societies, and whose proposed remedy is the closing of those societies to the rival project of modernity, is presently the fastest growing version of Islam in the world.'
- 12 Gershom Gorenberg, *The End of Days, Fundamentalism and the Struggle for the Temple Mount*, New York, 2001; Grace Halsell,

Forcing God's Hand, Why Millions Pray for a Quick Rapture and Destruction of Planet Earth, Washington D.C., 1999.

- 13 David Cook, 'Muslim fears of the year 2000, The muslim apocalyptic scenario', in: *Middle East Quarterly*, 1998, vol. V, 2, blz. 51-62.
- 14 De aanduiding 'islamitisch' slaat uiteraard op de motivatie van de terroristen, maar wil geenszins suggereren dat islam 'terroristisch' zou zijn. Het terrorisme van Palestijnse groepen in de jaren '70 werd derhalve nooit als islamitisch aangeduid, maar als nationalistisch, marxistisch of links, want dat was de motivatie van de toenmalige terroristen. ETA- en IRA-terrorisme wordt niet als 'katholiek' aangeduid, omdat ook hier de motivatie niet religieus is maar nationalistisch; niettemin is er in het laatste geval een religieuze, door niemand ooit verzwegen, component. Van dubbele maatstaven is dus geen sprake.
- 15 *Al-Watan*, 18 en 25 september 2001.
- 16 *Al-Ahram*, 19 oktober 2001.
- 17 Thomas Friedman, 'Fighting bin Ladenism', in: *New York Times*, 6 november 2001. Zie ook zijn 'Wanted, an Islamic Enlightenment to End Religious Intolerance', in: *New York Times*, 17 december 2001.
- 18 *Al-Hayat*, 21 december 2001 (zie www.memri.org).
- 19 *Al-Qahira*, 23 oktober 2001 (zie www.memri.org).
- 20 *Al-Quds al-Arabi* (Londen), 7 oktober 2001 (zie www.memri.org).
- 21 Bijv. in *al-Ahram Weekly* (zie www.memri.org).
- 22 Het komt me voor dat vooral de intensieve islamitisch-katholieke dialoog, die zeer bevorderd is door de huidige paus, mogelijkheden biedt. Moslims zouden kunnen leren van de katholieke worsteling met de moderniteit van anderhalve eeuw, van de Franse revolutie tot het tweede Vaticaanse Concilie.
- 23 Zie ook het boek van de in de Verenigde Staten werkende Abdullahi Ahmed An-Na'im, *Toward an Islamic Reformation, Civil Liberties, Human Rights, and International Law*, The American University in Cairo Press, 1992.
- 24 Richard Murphy en Gregory Gause, 'Democracy and U.S. Policy in the Muslim Middle East', in: *Middle East Policy*, vol. V, 1, 1997, blz. 58-67.
- 25 Alon Peled, 'Internet Myth in the Levant', in: *Middle East Quarterly*, vol. VII, 3, 2000, blz. 41-54.
- 26 Zie het hoofdcommentaar in *International Herald Tribune*. 29-30 december 2001 (overgenomen uit de *Washington Post*). De *Wall Street Journal* zit volledig op deze lijn. M.i. is de juiste analyse dat 11 september weinig tot niets van doen had met de stand in het vredesproces (zelfs, of juist, als er vrede bereikt was, zou Bin Laden zijn terrorisme hebben doorgezet). Trachten de linkage tussen de frustraties in de islamitische wereld en het Israëlisch-Palestijns conflict te bagatelliseren, is echter absurd.
- 27 Mohamed Heikal, *Illusions of Triumph, An Arab view of the Gulf War*, Londen, 1992.

Over de auteur

STEFAN VAN WERSCH is verbonden aan de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiging bij de Europese Unie in Brussel. Voorheen werkte hij o.a. als Midden-Oostenexpert op de Nederlandse Ambassade in Washington. Dit artikel schreef hij op strikt persoonlijke titel.

NGIZ

NEDERLANDS GENOOTSCHAP VOOR INTERNATIONALE ZAKEN

NGIZ Lezingenprogramma 2002

DEN HAAG:

Onderwerp: Indonesia anno 2002: in search of identity and structure
Spreker: Dr Nico Schulte Nordholt, Universiteit Twente
Taal: Engels
Plaats: Instituut Clingendael, Clingendael 7, Den Haag
Datum: maandag 18 februari, aanvang 16.00 uur, met aansluitend drankje
Aanmelden: per post: Postbus 93539, 2509 AM Den Haag;
fax : 070 324 02 64 of e-mail: ngiz@clingendael.nl

UTRECHT:

Onderwerp: Turkije als Europees probleem; Europa als Turks probleem
Spreker: Prof. dr E.J. Zürcher, Universiteit Leiden
Plaats: Huize Molenaar (benedenzaal), Korte Nieuwstraat 6, Utrecht (bij de Dom)
Datum: vrijdag 1 maart, tijd 12.15 – 14.00 uur
Kosten: € 14,= (studenten: € 3,50) contant aan de zaal
Aanmelden: Secretaris NGIZ Afdeling Utrecht, Dr H.A.H. Audretsch tel/fax 030 228 74 0

Ons actuele programma vindt u ook op www.clingendael.nl/ngiz.htm

Lidmaatschap

Het NGIZ-lidmaatschap biedt u een interessant lezingenprogramma en gratis toegang tot de bibliotheek van Instituut Clingendael.

Jaarcontributie € 28,= (studenten € 15,=)

Aanmelden bij Secretariaat NGIZ, Postbus 93539, 2509 AM 's-Gravenhage

Tel. 070 - 324 94 23; Fax 070 - 324 02 64; e-mail: ngiz@clingendael.nl

Centraal-Azië terug in de internationale belangstelling

RENÉ DOES

Vijf landen spinnen garen bij strijd tegen terrorisme

OOK IN CENTRAAL-AZIË REAGEERDEN DE POLITIEKE LEIDERS met opluchting op de snelle militaire nederlaag van het Taliban-regime in Afghanistan. Na de terroristische aanslagen van 11 september ontstond immers de vrees dat de onvermijdelijke Amerikaanse vergeldingsactie tegen de Taliban en Al-Qaida het sein kon worden om het slagveld uit te breiden naar de Centraal-Aziatische buurstaten in het noorden. Centraal-Azië is een onmisbare schakel in de mondiale coalitie tegen het terrorisme en kwam zodoende uit het vergeetboek waarin het was weggestopt. Hoe staat de regio er voor, tien jaar na de onafhankelijkheid van de Sovjetunie en na de gebeurtenissen op 11 september?

De vijf voormalige sovjetrepublieken in Centraal-Azië zijn lid van het Gemeenbest van Onafhankelijke Staten (GOS). Het zijn landen met aan het hoofd autoritair regerende presidenten die hun machtspositie via zwaar gemanipuleerde verkiezingen en volksreferenda weten te verlengen en te verstevigen: Islam Karimov in Oezbekistan, Saparmoevad Nijazov in Turkmenistan, Noersjoeltan Nazarbaev in Kazachstan, Askar Akajev in Kirgizstan en Emomali Rachmanov in Tadzjikistan. Met uitzondering van Rachmanov zijn zij allen al de hele postsovjettijd aan de macht.

Op het hedendaagse Centraal-Azië is de uitspraak 'eenheid in verscheidenheid' van toepassing. De vijf landen hebben een gemeenschappelijke historische erfenis en gemeenschappelijke problemen en belangen, maar in de afgelopen tien jaar zijn ook de onderlinge verschillen groter geworden. Gemeenschappelijk zijn bijvoorbeeld de ernstige sociaal-economische problemen, zoals armoede en hoge werkloosheid. Daartegenover onderscheiden de presidenten Karimov en Nijazov zich door hun dictatoriale regeermethoden. Kazachstan pleit voor vérgaande integratie binnen het GOS, terwijl Turkmenistan een introverte staat is, die zich in de internationale politiek zo neutraal en afzijdig mogelijk opstelt. Anders dan in het zelfbewuste Oezbekistan verloopt het proces van staatsvorming in

de kleine staten Kirgizstan en Tadzjikistan zeer moeizaam.

Olie en gas

Het centrum van het Aziatisch continent is eeuwenlang het geopolitieke strijdtoneel van de grote wereldmogendheden geweest, met het territorium van Afghanistan meestal in een centrale rol. Na de koloniale *Great Game* tussen het Russische tsarenrijk en het Britse imperium en na de Koude Oorlog tussen de Sovjetunie en de Verenigde Staten is er nu het 'Spel om de Olie' en vormt het gebied het centrum van de strijd tegen het terrorisme.¹

In en rond de Kaspische Zee bevinden zich flinke olie- en gasvoorraden, die sinds de ondergang van de Sovjetunie voor de wereldmarkt toegankelijk zijn geworden en die door de nieuwe Kaspische kuststaten als onontbeerlijk voor hun economische ontwikkeling worden beschouwd. Aan de oostkust zijn Kazachstan (olie en aardgas) en Turkmenistan (aardgas) de gelukkige bezitters van deze natuurlijke rijkdommen; aan de westkust is dat Azerbeidzjan. De grote hinderpaal voor deze landen is echter dat ze *landlocked* zijn en voor het transport van hun olie en gas afhankelijk zijn van pijpleidingen over het grondgebied van omringende staten. Het geopolitieke spel om de exportroutes en bestemmingen van deze energiebronnen is een duizelingwekkend ingewikkeld complex van allianties en concurrenten: naast de betrokken bezitters van de grondstoffen zijn het Westen (in het bijzonder de Verenigde Staten), Rusland, Turkije, Iran, China, Afghanistan, Pakistan, Georgië, Armenië en zelfs Bulgarije en Griekenland bij het schaakspel betrokken.²

Deze geopolitieke strijd om de energiebronnen van het bassin van de Kaspische Zee speelt zich af over de hele zuidflank van de voormalige Sovjetunie, in de Kaukasus en Centraal-Azië. Hetzelfde geldt sinds 11

september voor de strijd tegen het terrorisme. Er bestond samenwerking tussen de Taliban en Al-Qaida in Afghanistan, moslimfundamentalistische groeperingen in Centraal-Azië en vooraanstaande Tsjetsjeense krijgsheren als Chattab (van Jordaanse afkomst) en Sjamil Basajev. In de regio worden moslimextremisten 'wahhabieten' genoemd, naar de uit Saoedi-Arabië stammende fundamentalistische stroming in de islam, het wahhabisme.

De strijd tegen het terrorisme bracht de alliantie van de Verenigde Staten en Rusland tot stand, want het gaat in deze strijd om een gezamenlijke vijand. Al vóór de aanslagen van 11 september verleenden Rusland, Oezbekistan en Tadzjikistan militaire steun aan de Noordelijke Alliantie, waarin etnische Tadzjiken en Oezbeken de hoofdrol spelen. De export van het moslimextremisme uit Afghanistan werd als de grootste bedreiging voor de orde en veiligheid in Centraal-Azië en op de Kaukasus gezien. Dat de Verenigde Staten de hulp van de Noordelijke Alliantie inschakelden om het bewind van de Taliban te verdrijven van eigen bodem, was een samenloop van belangen.

Verder naar het oosten kon ook China zich achter de Amerikaanse aanval op Afghanistan scharen. De Chinese machthebbers krijgen steeds meer aandacht voor Centraal-Azië. In het westen van China, in de provincie Xianjiang, vrezen zij radicalisering onder de Oejgoeren, een islamitisch volk dat naar afscheiding van 'Oejgoerstan' streeft en in de provincie 60% van de inwoners uitmaakt. Bovendien kan de snel groeiende economie van China de energiebronnen uit Kazachstan en Turkmenistan goed gebruiken. Ook China is een mogelijke bestemming van pijpleidingen uit het bassin van de Kaspische Zee.

Het zou overigens verkeerd zijn de Centraal-Aziatische landen zelf nog steeds te zien als willoze pionnen in handen van externe grote mogendheden. Door de manier van republiekvorming in de voormalige Sovjetunie zijn er landen met een modern nationaal bewustzijn ontstaan. Zeker Oezbekistan is een zelfbewuste staat en een regionale grote mogendheid. Het is het interne machtscentrum van de regio. De Oezbeekse regering voert voor een groot deel een zelfstandige buitenlandse politiek.

Moslimfundamentalisme, drugssmokkel en water

Nauwe samenwerking is een logisch gebod in Centraal-Azië en de omringende buurstaten, want er is in deze landen niet alleen sprake van gemeenschappelijke problemen, maar ook van 'complementariteit van hulpbronnen'.³ Naast 'traditionele' bedreigingen voor de stabiliteit, zoals etnische afscheidingsbewegingen, grensgeschillen en extremistisch nationalisme, zijn er het afgelopen decennium 'niet-traditionele' bedreigin-

gen, zoals moslimfundamentalisme, terrorisme, drugssmokkel en kidnapping.

Drie gevaren voor de Centraal-Aziatische regio worden altijd benadrukt: moslimfundamentalisme, drugssmokkel en toenemende watertekorten.⁴

De vijf Centraal-Aziatische republieken zijn *islamitische landen*.⁵ De Centraal-Aziaten zijn, op enkele plekken in Oezbekistan en Tadzjikistan na, zeer gematigde moslims. In de sovjettijd was een 'kleine' officiële islam toegestaan, maar het is de communistische leiders nooit gelukt het religieuze denken van de burgers wezenlijk aan te tasten. Na de ondergang van het communisme kwam de islam meteen weer bovengronds. De regionale leiders erkenden nu de betekenis van de islam in het spirituele en culturele leven, maar de vorming van een *politieke islam* werd tegengewerkt.⁶ In Oezbekistan en Turkmenistan wordt het begrip 'politieke islam' heel breed uitgelegd: het betreft alle moskeeën, organisaties en religieuze literatuur die niet onder directe controle staan van de overheid.

In Centraal-Azië zijn drie belangrijke politieke moslimorganisaties ontstaan. Ten eerste de Partij voor Islamitische Wedergeboorte (PIW), die op het hele grondgebied van de voormalige Sovjetunie actief is, maar waarvan de landelijke afdelingen in heel Centraal-Azië – met uitzondering van Tadzjikistan – verboden zijn. De regionale Partij voor Islamitische Bevrijding streeft – in principe op vreedzame wijze – naar de vorming van één zuiver islamitische staat in de hele regio, Turkestan. De derde beweging is de fundamentalistische en terroristische Oezbeekse Islamitische Beweging (OeIB), die is ontstaan in de Ferganavallei en daar een streng islamitische staat wil oprichten. De OeIB wordt verantwoordelijk gehouden voor de zware bomaanslagen van 16 februari 1999 in het centrum van Tasjkent. De OeIB werkte samen met de Taliban en Al-Qaida. Evenals de terroristische aanslagen in Amerika, op de Amerikaanse ambassades in Kenia en Tanzania en op de flats in Moskou en Volgondsk (augustus 1999) droeg de aanslag in Tasjkent de vingerafdruk van het netwerk van Al-Qaida. Eén van de twee leiders van de OeIB, Dzjoema Namangani, is waarschijnlijk omgekomen tijdens de verdediging door de Taliban van Kunduz.⁷

Alleen in Tadzjikistan is er een legale vorm van politieke islam. In de periode 1992-1997 was deze republiek het toneel van een bloedige burgeroorlog tussen de oud-communistische machthebbers en een gezamenlijke oppositie van democraten en moslims. In juni 1997 tekenden de machthebbers en de Verenigde Tadzjiekse Oppositie (VTO) een vredesakkoord. Daarbij werd bepaald dat de VTO 30% van de overheidsfuncties van het land mag bezetten. Tijdens de parlementsverkiezingen van 27 februari 2000 haal-

de de Tadzjiekse afdeling van de PIW een verrassend laag resultaat: ze won slechts 12% van de stemmen, tegen 70% voor de regerende presidentiële Democratische Volkspartij. Niettemin is er in Tadzjikistan meer sprake van traditionele regionale clanstrijd in ideologische verpakking. De Tadzjiekse machthebbers komen van oudsher uit het vlakke noorden (vooral uit de provincie Chodzjent). De democratische en islamitische oppositie bestaat uit clans uit het zuidelijke hooggebergte.⁸

Vooral in Oezbekistan worden onafhankelijke moslims vervolgd, ook wanneer zij niets met geweld of terrorisme van doen hebben. Duizenden gelovigen zijn in de afgelopen jaren gearresteerd, gemarteld en tot lange gevangenisstraffen veroordeeld. Sommigen verdwijnen spoorloos. De vraag is of president Karimov door zijn harde vervolging van onafhankelijke moslims het ontstaan van moslimfundamentalisme en terrorisme niet eerder *bevordert* dan tegengaat. Ook de Verenigde Staten staan nu voor het dilemma in hoeverre zij de grove mensenrechtenschendingen in Oezbekistan kunnen tolereren in ruil voor de belangrijke steun van Karimov in de strijd tegen het terrorisme.⁹

De tweede grote bedreiging voor de stabiliteit in de regio is de snel toegenomen *drugssmokkel*. Deze dreiging geldt vooral voor Tadzjikistan. Buurland Afghanistan is goed voor 75% van de mondiale heroïneproductie. Vóór de oorlog controleerden de Taliban de productie van de Afghaanse heroïne en de Noordelijke Alliantie de export. De trein Doesjanbe-Moskou is een beruchte transitotrein voor heroïne. De snel toegenomen drugssmokkel ondermijnt de stabiliteit in de regio omdat deze een inkomstenbron is voor terroristische en extremistische groeperingen. De smokkel leidt voorts tot corruptie van het overheidsapparaat, groeiende sociaal-economische tweedeling, normalisering van een criminele levenswijze en de opbloei van een inheemse verslavingsproblematiek rond harddrugs (vóór de recente toestroom van heroïne was alleen het roken van hasj een gebruikelijke vorm van drugsconsumptie in Centraal-Azië).¹⁰

Misschien wel de grootste bedreiging voor de stabiliteit in Centraal-Azië is het *regionale waterbeheer*. De bergrepublieken Tadzjikistan en Kirgizstan beheeren de kraan van de waterbronnen in het gebied, terwijl in westerse richting – aan de benedenloop van de rivieren Amoedarya en Syrdarya – Oezbekistan, Kazachstan en Turkmenistan steeds droger worden. Behalve dat in deze drie landen met de uitdroging van het Aralmeer één van de grootste milieurampen ter wereld plaatsvindt, heeft de droogte van de afgelopen jaren de actualiteit van het watervraagstuk dik onderstreept. Het is echter nog steeds niet gelukt de

onderlinge verdeling van de regionale waterbronnen bevredigend te regelen. Zo wil Oezbekistan de levering van gas en elektriciteit aan Kirgizstan nog wel eens staken wegens de betalingsachterstanden van het buurland. Prompt antwoorden de Kirgiezen dan dat ze minder water kunnen laten stromen, omdat ze het zelf nodig hebben in hun waterkrachtcentrales. Voor dit jaar heeft Oezbekistan de prijs voor 1.000 m³ gas verhoogd van 42 tot 45 dollar. Kirgizstan antwoordde dat het voor Oezbekistan en Kazachstan niet genoeg water heeft voor de zaaicampagne in deze landen komend voorjaar.¹¹ Het bovenstaande illustreert de 'complementariteit van hulpbronnen' in de regio. Water wordt in de toekomst van Centraal-Azië vermoedelijk een nog strategischer en belangrijker natuurlijke hulpbron dan olie en aardgas, zeker gezien de snelle bevolkingsgroei in de regio.

De Fergana-vallei

Voor het behoud van rust en veiligheid in Centraal-Azië is stabiliteit binnen Oezbekistan een voorwaarde. Binnen Oezbekistan hangt deze weer grotendeels af van de ontwikkelingen in de Fergana-vallei, de vallei in het grensgebied met de buurlanden Kirgizstan en Tadzjikistan, waar de landsgrenzen bijzonder grillig in elkaar grijpen. De Fergana-vallei is hét potentiële kruitvat dat de vrede en veiligheid in Centraal-Azië bedreigt. In de dichtbevolkte vallei komen alle mogelijke potentiële conflictbronnen in Centraal-Azië samen: grensgeschillen, gebrek aan landbouwgrond en water, hoge jeugdwerkloosheid en moslimfundamentalisme.¹²

De Fergana-vallei is een belangrijk religieus centrum van Oezbekistan. Hier leek in het begin van de jaren '90 een moslimfundamentalistische orde werkelijkheid te worden. Begin 1991 werd de radicale islamitische beweging *Adolat* (Gerechtigheid) opgericht. Ze kreeg in snel tempo tienduizenden aanhangers. In de vallei ontwikkelde zich een dubbelbestuur. Zo pakten behalve de autoriteiten ook *Adolat*-activisten de regionale criminaliteit aan. Bovendien verrichtten zij religieuze politietaken die een Taliban-achtige orde schiepen. President Karimov stond aan de vooravond van de presidentsverkiezingen later dat jaar nog te zwak om tegenstand te bieden. Na zijn verkiezing liet hij *Adolat* ogenblikkelijk verbieden. De leiders emigreerden, naar Tadzjikistan en Afghanistan, en twee van hen, Dzjoema Namangani en Tachir Joeldasjev, richtten vervolgens de extremistische Oezbeekse Islamitische Beweging op. In de Fergana-vallei bestaat echter tot de dag van vandaag een voedingsbodem voor de opbloei van moslimfundamentalisme en terrorisme, vooral vanwege het grote aantal verpauperde en verbitterde jongemannen.¹³

Samenwerkingsverbanden

Vanwege het bestaan van gemeenschappelijke problemen en aanvullende hulpbronnen is hechtere regionale samenwerking in Centraal-Azië een logische en door de realiteit gedicteerde ontwikkeling. Er zijn thans dan ook verscheidene regionale samenwerkingsverbanden in functie.

De Centraal-Aziatische republieken zijn nog altijd lid van het GOS. Hoewel het GOS zwak functioneert en niet is uitgegroeid tot een effectieve statenbond op het grondgebied van de voormalige Sovjetunie, zijn er wel institutionele en persoonlijke contacten die in tijden van nood van pas kunnen komen. Bovendien zijn de GOS-lidstaten infrastructureel nog altijd hecht aan elkaar gekoppeld.

Op 26 april 1996 richtten Rusland, China, Kazachstan, Kirgizstan en Tadzjikistan het multilaterale regionale forum van de *Shanghai 5* op, onlangs met Oezbekistan uitgebreid tot de *Shanghai 6* (Turkmenistan hield zich weer afzijdig). Het forum heeft als taak de regionale veiligheid en economische samenwerking in Centraal-Azië te bevorderen. Het heeft zich tot nu toe vooral op regionale veiligheidsvraagstukken gericht vanuit de 'neorealistische' gedachte dat gezamenlijke problemen als internationaal terrorisme, drugssmokkel, separatisme, grensgeschillen en moslimfundamentalisme voor alle landen een bedreiging vormen voor hun binnenlandse staatsorde en de *status-quo* onder de zittende regimes. Zo erkennen de deelnemende landen nogmaals de bestaande landsgrenzen.

Moskou en Peking hebben daarnaast bredere geopolitieke bedoelingen: voor hen is het forum het Russisch-Chinese voertuig om de *groeibende Amerikaanse invloed* in de regio in te dammen.¹⁴ De ministers van buitenlandse zaken van de Shanghai 6 lieten begin januari 2002 een gezamenlijke verklaring over Afghanistan en de terrorismebestrijding uitgaan: Afghanistan moet een neutrale staat worden en de VN-Veiligheidsraad moet een coördinerende rol krijgen in de mondiale strijd tegen het terrorisme.¹⁵ De wens dat de Veiligheidsraad een zwaardere rol krijgt in de internationale betrekkingen is een *constante* in de Russische buitenlandse politiek, met als doel de Amerikaanse hegemonie in te dammen.

De Centraal-Aziatische republieken zelf richtten tijdens een informele top in Tasjkent op 27 en 28 december 2001 de organisatie *Centraal-Aziatische Samenwerking* op. Turkmenistan bleef opnieuw weg. De vier aanwezige presidenten spraken zich in de 'Verklaring van Tasjkent' uit voor 'hechtere politieke, economische en humanitaire samenwerking en coördinatie van de strijd tegen internationaal terrorisme, drugssmokkel en religieus en politiek extremisme'.

Deze samenwerking kan verder worden bevorderd op bilateraal niveau en binnen het kader van de VN, de OVSE en de Shanghai 6, aldus de Verklaring. Verder wordt de wens uitgesproken tot meer wetenschappelijke en technologische samenwerking en culturele uitwisseling. Zo besloten de vier landen televisieprogramma's van elkaar over te nemen.¹⁶

Tot slot is er sinds kort de door Amerika geleide wereldomvattende coalitie tegen het terrorisme, waaraan de strategisch gelegen Centraal-Aziatische republieken deelnemen (alleen Turkmenistan houdt zich, wederom, afzijdig). Het Amerikaanse leger mag gebruik maken van vliegvelden in de regio voor het uitvoeren van humanitaire hulp- en verkenningsvluchten boven Afghanistan, in ruil voor Amerikaanse humanitaire en financieel-economische steun.

Rusland

Na 11 september verklaarde Rusland zich ogenblikkelijk solidair met de Amerikaanse oorlog tegen het terrorisme. Het Russische leger voert immers deze strijd in Tsjetsjenië al jarenlang, aldus de Russen. Toch moet vooral de Russische legerleiding zich zorgen maken over de recente militaire aanwezigheid van Amerika in de eigen achtertuin. Centraal-Azië behoort tot de natuurlijke invloedssfeer van Rusland, zo stelt de Russische militaire doctrine voor het GOS-gebied van november 1993. Rusland is thans echter veel te verzwakt om zijn macht in het hele gebied effectief te doen gelden.

Aan de andere kant beseft Rusland heel goed dat de Verenigde Staten wel moesten reageren op de aanslagen van 11 september. De vraag is of de Amerikaanse militaire aanwezigheid in Centraal-Azië na afloop van de oorlog gehandhaafd blijft. Behoort Centraal-Azië om historische en geografische redenen tot de Russische natuurlijke invloedssfeer, voor Amerika geldt dit niet. Ook het belang voor de Amerikanen van de energievoorraden in het bassin van de Kaspische Zee, zo'n 3 tot 4% van de mondiale voorraden, *moet niet overschat worden*: ze zijn groot genoeg om er interesse voor op te brengen, maar ze spelen geen sleutelrol voor de energievoorziening in de wereld. Als de politieke en economische kosten van hun winning te hoog oplopen, kan de Amerikaanse interesse verdwijnen.¹⁷ Kortom, de overheersende positie van Rusland in Centraal-Azië loopt niet erg snel gevaar.

Met de geleverde steun aan de Amerikaanse strijd tegen het terrorisme hoopt Rusland voldoende wisselgeld terug te krijgen in de vorm van westerse financieel-economische steun, grotere invloed op de oostelijke uitbreiding van de NAVO en op de transformatie van de NAVO in een vooral politieke organisatie (waaraan Rusland dan mee wil doen), en bovendien

een vrije hand in Tsjetsjenië. En misschien wil Rusland nauwere betrekkingen met het Westen dan in het Westen zelf vaak gedacht wordt.

Wat *Tsjetsjenië* betreft zijn sinds 11 september de kansen op een politieke oplossing van het Russisch-Tsjetsjeense conflict sterk gestegen. Rusland raakt oorlogsmoe en bovendien moeten er militaire middelen worden vrijgemaakt om de Russische militaire aanwezigheid in Centraal-Azië uit te breiden, bijvoorbeeld door versterking van de 201ste Russische motordivisie, die in Tadzjikistan al jarenlang de grens met Afghanistan verdedigt. De strijd in Tsjetsjenië neemt alle mobiliseerbare militaire bronnen van Rusland in beslag. Voor de Tsjetsjeense opstandelingen onder leiding van president Aslan Maschadov geldt dat zij inwilliging van hun toch al weinig realistische wens van oprichting van een onafhankelijk Tsjetsjenië achter de horizon zien verdwijnen nu het bestaan van banden van Tsjetsjeense krijgsheren met het terreurnetwerk van Bin Laden is aangetoond. De internationale gemeenschap zal Rusland alleen nog maar kritiek kunnen geven op de grove manier van oorlogvoeren, die met mensenrechtenschendingen gepaard gaat en veel te veel slachtoffers maakt onder de Tsjetsjeense burgerbevolking.

Conclusie

Vroeger liepen er duidelijke geopolitieke scheidslijnen door Centraal-Azië. Sinds de ondergang van de Sovjetunie is dat veranderd en zeker na '11 september' is de internationale politiek in de regio ingewikkelder geworden: *steeds meer partijen* raken betrokken bij steeds meer thema's. Afhankelijk van het vraagstuk treden er wisselende allianties en tegenstanders op. Wel is er grote eensgezindheid onder alle betrokken partijen in de regio in de strijd tegen het terrorisme. Deze heeft zelfs de CIA en de FSB (de Russische opvolger van de KGB) tot samenwerking gebracht.

Anderzijds mogen aard en omvang van de veranderingen in de regio ook weer niet overschat worden. Al langer bestaande structurele problemen en vraagstukken in Centraal-Azië hebben grotere aandacht gekregen. Voor de Centraal-Aziatische landen zelf kan 11 september daarom een geluk bij een ongeluk zijn. De internationale gemeenschap heeft weer aandacht voor de regio. Bovendien lijken er hechterere vormen van internationale samenwerking te ontstaan om de bedreigingen van de orde en veiligheid in de regio te lijf te gaan. ■

Noten

- 1 Zie ook Charles Hoedt, 'Terug op de wereldkaart', in: *Prospekt*, 2001, nr 5, blz. 6-7.
- 2 Een goed overzicht van deze problematiek is te vinden in Robert Ebel & Rajan Menon (red.), *Energy and Conflict in Central Asia and the Caucasus*, Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield Publishers Inc., 2000.
- 3 Amalendu Misra, 'Shanghai 5 and the emerging alliance in Central Asia: the closed society and its enemies', in: *Central Asia Survey*, 20(3), 2001, blz. 315.
- 4 Zie bijv. Irina Zvjagelskaja, 'Oegrozy bezopasnosti v Tsentralnoj Azii' ['Bedreigingen voor de veiligheid in Centraal-Azië'], in: *Svobodnaja Mysl*, 2001, nr 8, blz. 13-18.
- 5 Moslims vormen ruim 95% van de bevolking in Turkmenistan en Tadzjikistan; in Oezbekistan 90%; in Kirgizstan 80% en in Kazachstan 65% (*Izvestija*, 19 oktober 2001).
- 6 Ghonchen Tazmini, 'The Islamic Revival in Central Asia: a potent force or a misconception?', in: *Central Asia Survey*, 20(1), 2001, blz. 63-68.
- 7 *Nezavisimaja Gazeta*, 14 september 2001 en 10 oktober 2001; *Itogi*, 10 april 2001; *RFE/RL Central Asia Report*, vol. 1, no 18, 22 november 2001.
- 8 Zie Tazmini, a.w. noot 6.
- 9 *The Moscow Times*, 26 oktober 2001 en 1 november 2001.
- 10 Kosimsjo Iskandarov, 'Narkobiznes v Tadzjikistane: svjaz s afganskim konfliktom' ['Drugshandel in Tadzjikistan: de band met het conflict in Afghanistan'], in: *Tsentralnaja Azija i Kavkaz*, 1999, nr 5, blz. 178-184.
- 11 *RFE/RL Central Asia Report*, vol. 2, no 1, 3 januari 2002.
- 12 Zie bijv. *Nezavisimaja Gazeta*, 9 oktober 2001.
- 13 Vitali Ponomarjov, 'Islam v sisteme gosudarstvennoj politiki Oezbekistana i Toerkmenistana: 1990- e gody' ['De islam in de staatspolitiek van Oezbekistan en Turkmenistan: de jaren negentig'], in: M.V. Iordan e.a. (red.), *Islam v Jevrazii [De islam in Eurazië]*, Moskou: Uitgeverij Progress, 2001, blz. 339-355.
- 14 Misra, a.w. noot 3.
- 15 *RFE/RL Newslines*, 7 januari 2002.
- 16 *RFE/RL Central Asia Report*, vol. 2, no 1, 3 januari 2002.
- 17 Deze bewering vormt een van de centrale stellingen in Ebel & Menon, a.w. noot 2.

Over de auteur

DRS R.A.H. DOES is medewerker van het Oost-Europa Instituut van de Universiteit van Amsterdam en hoofdredacteur van *Prospekt*, tijdschrift over Rusland.

Geopolitiek van energiebronnen in de Kaspische regio

MEHDI PARVEZI AMINEH

HET EINDE VAN DE KOUDE OORLOG HEEFT TOT INGRIPPENDE wijzigingen geleid in de geopolitieke verhoudingen in Eurazië. Een van de belangrijkste gevolgen van de desintegratie van de Sovjetunie is het ontstaan van onafhankelijke republieken in de Transkaukasus (Azerbaidzjan, Armenië, Georgië) en in Centraal-Azië (Turkmenistan, Kazachstan, Kirgizië, Tadzjikistan en Oezbekistan). Deze beide subregio's vormden de koloniale onderbuik van de Sovjetunie. Na haar uiteenvallen kwamen zij buiten de zuidelijke grens van de Russische Federatie te liggen. Deze grens scheidde in een verder verleden het Russische Rijk van zijn historische antagonisten, het Ottomaanse Rijk/Turkije en het Perzische Rijk/Iran.

Door het uiteenvallen van de Sovjetunie en de aanwezigheid van rijke energiebronnen is deze regio een zone van intensieve *concurrentie* geworden tussen de voornaamste en zeer betrokken regionale staten (vooral Rusland, Iran en Turkije), en anderzijds de Westerse landen (in het bijzonder de Verenigde Staten) en de door hen ondersteunde transnationale oliemaatschappijen (TNOCs). De olie- en gasbronnen van Azerbaidzjan, Kazachstan en Turkmenistan zullen beslist een belangrijke rol spelen in de veiligheidsagenda, niet alleen van West-Europa, maar ook van China, India, Japan en Turkije. Rusland en Iran hebben grote belangen in de Kaspische regio. Overigens hebben al deze partijen een *gemeenschappelijk* belang bij beveiliging van dit gebied. Investerings in de olie-industrie vergen een lange tijdshorizon en grote bedragen. De nu onafhankelijke regeringen beschouwen de aanwezigheid van energiebronnen als hulpmiddel om zich staande te houden tegen uitdagers binnen en buiten de eigen grenzen.¹ Derde landen hebben immers belang bij staten die onafhankelijk van Moskou kunnen beslissen over exploitatie van de energiesector.

Conflict en samenwerking met betrekking tot de beheersing van de energiebronnen in Eurazië komen

tot uitdrukking in allianties en tegen-allianties tussen zowel regionale als externe mogendheden en transnationale oliemaatschappijen. Gewapende conflicten tussen Armenië en Azerbaidzjan, alsmede conflicten tussen etnische of religieuze groeperingen met het centrale gezag (zoals tussen Rusland en Tsjetsjenië, of tussen Oezbekistan en moslimfundamentalisten) en burgeroorlogen (zoals in Tadzjikistan en Georgië) dwingen buitenstaanders tot interventie.

Dit artikel geeft een overzicht van de huidige conflicten en samenwerkingsverbanden rond de exploitatie van energiebronnen in het voormalige sovjetdeel van Eurazië. Na een overzicht van het recente debat over (neo-)geopolitiek volgt een beschrijving van energiebronnen en de olie- en gasprojecten in de drie voormalige sovjetrepublieken in de Kaspische regio: Kazachstan, Azerbaidzjan en Turkmenistan. Vervolgens komt het dispuut over het juridisch raamwerk van de Kaspische Zee aan de orde, alsmede de plannen inzake constructie en locatie van pijpleidingen.

Geopolitiek in het globaliseringstijdperk

Het begrip geopolitiek ontstond eind 19de eeuw binnen academische instituties en militaire academies van staten die *Great Powers* waren of wilden worden. De Duitser Friedrich Ratzel ontwikkelde in zijn *Politische Geographie* (1897) een begripsmatig kader voor internationale politiek dat neerkomt op toepassing van Darwins 'survival of the fittest' op staten. Ratzel zag de staat, meer in letterlijke dan in metaforische zin, als een soort biologisch organisme, dat zich volgens biologische wetmatigheden gedroeg. Volgens deze zienswijze is internationale politiek een gevecht om *Lebensraum*: de verovering van extra territorium om interne groeiprocessen voort te kunnen zetten. In deze strijd overleven sterke en grote staten, ten koste van kleine en zwakke staten. Beïnvloed door Ratzel introduceerde de Zweedse politicoloog Rudolf Kjellen

eind 19de eeuw het begrip 'geopolitiek', ter beschrijving van de samenhang tussen geografie en politiek.

De Britse geograaf Halford J. Mackinder was begin 20ste eeuw de belangrijkste woordvoerder van het geopolitiek gedachtegoed. Met het verval van de wereldmogendheid Groot-Britannië als achtergrond beschreef hij in zijn *Democratic Ideals and Reality* de strijd van land- en zeemogendheden op mondiale schaal. Hij beargumenteerde dat Britse expansie tot opdeling van de politieke ruimte had geleid. Rivaliteit tussen staten kon niet langer in termen van koloniale uitbreiding tot uitdrukking worden gebracht. In 1904 stelde hij dat met de komst van spoorweg- en communicatiesystemen 'Centraal-Azië' het kerngebied van de wereld zou worden en dat degenen die Centraal-Azië domineren in staat zouden zijn geheel Azië en daarmee de hele wereld te beheersen.

De Amerikaanse oorlogspropaganda beschreef 'geopolitiek' als het sleutelbegrip voor de expansiedrang van de nazi's. Dat heeft niet verhinderd dat Amerikaanse auteurs hun regering aanbevelen geopolitiek als grondslag te nemen voor strategisch buitenlands beleid. Onder meer de naar Amerika uitgeweken Nederlandse socioloog Nicholas Spykman (1942) maakte gebruik van Mackinders theorie om het belang van wedijver tussen land- en zeemogendheden in Azië te benadrukken. Spykman liep vooruit op de *containment*-politiek, met zijn pleidooi voor een naoorlogse alliantie tussen de Verenigde Staten en Duitsland in Europa, en tussen de Verenigde Staten en Japan in het Verre Oosten.

Na de Tweede Wereldoorlog werd de term geopolitiek, vanwege associatie met nazi-Duitsland, in het algemeen vermeden. Het geografisch verband tussen het sovjetblok en het Atlantisch bondgenootschap in Europa, en in Oost-Azië tussen de Volksrepubliek China, de Verenigde Staten en Japan, werd in de Leer der Internationale Betrekkingen gekarakteriseerd met termen als 'nationale veiligheid', 'indamming' (George Kennan, 1947) en 'afschrikking'. In de jaren '50 en '60 werd de term geopolitiek nog slechts sporadisch gebruikt in het kader van de Koude-Oorlogspolitiek en de bedreigingen die de ene staat tegenover de andere vormde op militair gebied.

De invulling van deze traditionele vorm van geopolitiek wordt wel *orthodoxe geopolitiek* genoemd. Hierin is 1 beheersing van territoir voorwaarde voor verwerving van toegang tot hulpbronnen in dit gebied, terwijl 2 in de meest gangbare geopolitieke concepties beheersing van bepaalde gebieden een opstap zou zijn naar beheersing van de gehele wereldruimte. De alternatieve benadering, *kritische geopolitiek* of *neo-geopolitiek* genoemd, zet vraagtekens bij de 'staat-centrische' en 'darwinistische' uitgangspunten van de orthodoxe geopolitiek. Kritische geopolitiek

verwerpt eveneens de etnocentrische en chauvinistische tegenstelling van een territoriaal-gebonden 'wij' versus een territoriaal-gebonden 'zij' ten gunste van een complexer visie op de internationale politiek. Daarin wordt de staat niet langer voorgesteld als een organisme dat voor groei meer hulpbronnen vereist, met als gevolg concurrerende territoriale expansie. In de kritische geopolitiek is grondgebied niet langer object, d.w.z. inzet van concurrentie, en zijn territoriale afbakeningen niet langer de belangrijkste expressie van staatsmacht. In plaats daarvan treedt een functionele conceptie van 'sociale ruimten' en blijkt staatsmacht uit het vermogen van een regering uitwisselingen tussen sociaal-economisch en cultureel gedifferentieerde samenlevingsruimten in verschillende staatsjurisdicties, waar ook ter wereld gelegen, tot stand te brengen en die te exploiteren. In mijn optiek heeft het bedrijven van geopolitiek in het post-koloniale bestel, en onder inzet van de huidige technologie van transport en communicatie, als doel sociaal-economisch gedifferentieerde maatschappelijke ruimten met elkaar te verbinden op een wijze die het eigenbelang het beste dient. Naast gewapende macht treden marktregulering, handelsrelaties, productietechnologie en kapitaalverkeer als instrumenten van staatsmacht op.

Problemen in Euraziatische regio

De huidige vraag naar olie belooft ongeveer 26 miljard vaten per jaar: ongeveer 700 liter per hoofd van de wereldbevolking en 2400 liter per hoofd in het OECD-gebied. Het verschil tussen de wereld-olieproductie en -vraag naar olie zal steeds kleiner worden. Dit zal leiden tot grotere afhankelijkheid van olievoorraden in de Perzische Golf. De oliereserves in Centraal-Azië en de Kaukasus vormen een belangrijk deel van de geschatte wereldvoorraad van 1.009.300.000.000 vaten. Dat betekent dat in de 21ste eeuw verwerving van toegang tot de olie- en gasreserves in Centraal-Azië en de Kaukasus een belangrijke geopolitieke doelstelling van alle grote mogendheden zal zijn, die directe gevolgen heeft voor de volgende internationale vraagstukken in de Euraziatische regio:

- * de politieke en economische toekomst van Rusland en zijn gedrag ten opzichte van buurlanden en voormalige sovjetrepublieken;
- * de kansen voor regionale economische samenwerkingsverbanden in het kader van het GOS, de Economic Co-Operation Organisation (ECO), en de Black Sea Economic Co-Operation (BSEC);
- * de politieke en economische toekomst van Turkije;
- * Irans positie in de regio, zijn relaties met het Westen, met Rusland en met de buurlanden van de voormalige Sovjetunie;

- * de strategische consequenties van grotere afhankelijkheid van olie uit de Perzische-Golfregio;
- * spanningen tussen Pakistan en India;
- * China's politiek ten opzichte van Centraal-Azië;
- * de invloed van de politieke islam in dit gebied; en
- * politieke orde en (de)stabiliteit in naorlogs Afghanistan.

Olie- en gasvoorraden in de Kaspische regio

De Kaspische regio (Rusland, Iran, Azerbaidzjan, Kazachstan en Turkmenistan) bevat één van de grootste olie- en gasreserves ter wereld. Volgens schattingen bevat de regio, uitgezonderd Rusland en Iran, 190 miljard vaten bewezen en mogelijke oliebronnen. Het Kaspische-Zeegebied is ook bijzonder rijk aan gasvoorraden. De bewezen gasreserves worden geschat op 162-249 *trillion cubic feet* (tcf), vergelijkbaar met de Noord-Amerikaanse reserves (300 tcf). Tegen de huidige marktprijzen hebben de mogelijke oliereserves een waarde van \$2-\$4 triljoen. De beschikbaarheid van de Kaspische energieproductie voor de wereldmarkten zal de vooruitzichten op economische groei en politieke stabiliteit van de staten in de Kaspische regio in sterke mate bepalen.

Iran en Rusland zijn de twee belangrijkste staten in deze regio; beide hebben grote energiereserves en behoren tot de grootste olie-exporteurs in de wereld. Iran heeft na Rusland 's werelds grootste gasreserves (15%; geschat 812 tcf), en staat vijfde in bewezen oliereserves (zo'n 10% van de wereldoliereserve, geschat op 95-101 miljard vaten). Binnen de OPEC bezet Iran, met een productie van 3,359 miljoen vaten olie per dag (1999), de tweede plaats.

De Russische reserves worden geschat op 49-55

miljard vaten olie (negende op de wereldranglijst); met 1700 tcf bezit Rusland de grootste gasreserves ter wereld. Van de Russische olieproductie – in 1999 geschat op 6 miljoen vaten per dag – wordt tweederde uitgevoerd. Rusland bezet de derde plaats op de ranglijst van de olieproducerende landen.

Kazachstan blijkt over veel grotere reserves te beschikken dan de schattingen uit de sovjetperiode aangaven: met bewezen en mogelijke reserves tussen 95 en 101 miljard vaten heeft het de grootste oliereserve van de nieuwe staten. Kazachstan heeft ook een enorme reserve aan aardgas, geschat op 141-171 tcf.

Azerbaidzjan wordt al meer dan een eeuw genoemd als een belangrijke reserve voor olie. Ook dit gebied beschikt over een veel grotere productie-mogelijkheid dan in de sovjetperiode werd geschat. Azerbaidzjans bewezen en mogelijke reserves van olie belopen 31-39 miljard vaten. De mogelijke en bewezen gasreserves liggen op zo'n 35 tcf.

Turkmenistan heeft één van de belangrijkste aardgasreserves in de wereld en is de derde regionale staat wat betreft oliereserves. Recent onderzoek schat de mogelijke reserves van het land op 34 miljard vaten olie en ongeveer 159 tcf gas. Volgens het Internationaal Energie Agentschap (IEA) kan dit land in deze eeuw een belangrijke leverancier worden van aardgas aan Europa en mogelijk ook aan de Aziatische markt.

Kazachstan, Azerbaidzjan en Turkmenistan

Kazachstans staatsbedrijven produceerden in 2000 zo'n 500.000 vaten olie per dag, waarvan bijna de helft uit drie grote velden komt: het *Tengiz*-, het *Uzen*- en het *Karachaganak*-veld; een deel is afkomstig van het Russische *Orenburg*-veld. *Tengizchevroil*,

Tabel 1 Olie- en gasreserves in de Kaspische regio

Landen	Bewezen oliereserves (in miljard vaten)	Mogelijke oliereserves (in miljard vaten)	Totale oliereserves (in miljard vaten)	Bewezen gasreserves (in <i>trillion cubic feet</i> , tcf)	Mogelijke gasreserves (in tcf)	Totale gasreserves (in tcf)
Azerbaidzjan	3,6-11,0	27	31-39	11	35	46
Iran	-	12	12	-	11	11
Kazachstan	10,0-16,0	85	95-101	53-83	88	141-171
Rusland	0,2	5	5	Niet beschikbaar	Niet beschikbaar	Niet beschikbaar
Turkmenistan	1,4-1,5	32	34	98-155	159	257-314
Totaal	15,2-28,7	162	177-191	162-249	293	455-542

Voor Iran en Rusland zijn alleen de aan de Kaspische Zee grenzende regio's opgenomen.

Bron: Amineh, 1999 (zie auteursnoot).

een *joint-venture* van het Amerikaanse bedrijf Chevron en het *Tengiz*-veld, werd in april 1993 actief. Dit project (met \$20 miljard één van de grootste buitenlandse directe investeringen in Centraal- Azië en de Trans-Kaukasus) beoogt het *Tengiz*-olieveld, dat zich in het Noord-Kaspische Bekken bevindt, te ontwikkelen. Verwacht wordt dat de produktie in 2010 met 700.000 vaten per dag haar piek zal bereiken. In 1996 vond een reorganisatie van Tengizchevroil plaats. De Kazachstaanse regering verkocht de helft van haar aandelen aan Mobil; daarmee verminderde haar winst met 72%. Chevron verminderde zijn aandeel tot 45% door een 5%-belang voor \$200 miljoen te verkopen aan het Russische oliebedrijf Lukoil. Lukoil probeert nog 5% extra te verkrijgen.²

Rusland beheerst de enige pijpleiding voor Kazachstaanse olie. Het heeft deze controle verscheidene keren gebruikt om politieke invloed te verkrijgen.

Ter verbetering van de Kazachstaanse energie-export moet het Russische pijpleidingennetwerk worden uitgebreid. Kazachstan kan ook nieuwe routes ontwikkelen, zoals een \$12 miljard kostende pijpleiding van 3800 mijl, die het Centraal-Aziatisch gas naar China brengt (zie kaart, route nr. 10B). De meeste bronnen vergen nieuw te ontwikkelen technieken.

Azerbaidzjan is het oudste olieproducerende land ter wereld. In de Tweede Wereldoorlog bereikte de olieproduktie een hoogtepunt van zo'n half miljoen vaten per dag, maar zij viel sinds die tijd significant terug, terwijl de Sovjetunie elders bronnen tot ontwikkeling bracht. Sinds de onafhankelijkheid in 1991 is de produktie verder gedaald tot 193.000 vaten per dag in 1997. Het tot ontwikkeling brengen van nieuwe velden door *joint-ventures* en andere produktie-overeenkomsten in de Kaspische Zee moet de produktie in 10-15 jaar tot boven het vroegere hoogtepunt brengen, met een export van 700.000 vaten per dag. In wat als het contract van de eeuw werd omschreven, tekende op 20 september 1994 een internationaal consortium – de *Azerbaijan International Operating Company* (AIOC)³ – een 30 jaar lopend contract van meer dan \$8 miljard. De AIOC is van plan drie velden te moderniseren: *Azeri*, *Chirag* en het diepe watergedeelte van *Gunashli* – met geschatte totale reserves van 3-5 miljard vaten. Het grootste deel van Azerbaidzjans olie wordt geproduceerd in de Kaspische Zee. Het *Gunashli*-veld, op 60 mijl van de Azerische kust, levert thans meer dan de helft van de Azerbaidzjaanse olieproduktie.

Gegeven de omvang van de vereiste investeringen en de uitvoeringsproblemen waarop partijen kunnen stuiten, zijn bedrijven zeer voorzichtig geweest bij het aangaan van verplichtingen. De overeenkomst is zo gestructureerd, dat verplichtingen worden opgeschort in geval één of meer problemen uitvoering van de

overeenkomst beletten. De problemen waarop partijen anticiperen zijn:

- 1 uitbreiding van de oorlog om Nagorno-Karabach;
- 2 verslechtering in de relatie Rusland-Azerbaidzjan;
- 3 mislukking van de zoektocht naar een stabiele exportroute; en
- 4 het geschil over de juridische status van de Kaspische Zee.

Naast een stijgende olieproduktie in de Kaspische regio wordt ook een grotere gasproduktie verwacht. Het grootste deel van de aardgasproduktie van Azerbaidzjan komt uit aflandige olievelden. Onlangs is het *offshore Nakhichevan*-veld ontdekt, met een geschatte reserve van 900 bcf. Verder verhoogt Azerbaidzjan de aardgasproduktie door vermindering van het afflakken. Dat betekent dat de gasproduktie tegen 2020 met 1 tcf per jaar zou kunnen stijgen.

Turkmenistan was in de sovjetperiode na Tadzjikistan het armste land van Centraal-Azië. In 1992 schatte het IMF dat het BNP per hoofd tot \$2500 kon stijgen, indien de olie- en gasexploitatie en -export zouden worden verhoogd. Turkmenistan werd dan ook het 'Centraal-Aziatische Koeweit' genoemd. Maar landen waaraan Turkmenistan olie en gas leverden, vertonen thans een achterstand in hun betalingen. Turkmenistan heeft bedreigd het gastransport naar deze landen op te schorten.

In 1998 bereikte Turkmenistans olieproduktie 131.000 vaten per dag, tegenover 120.000 vaten per dag in 1997. Verwacht wordt dat de dagproduktie van ruwe olie tussen 1995 en 2010 toeneemt tot 140.000 vaten. *Joint-ventures* zullen een sleutel vormen voor het bereiken van deze streefcijfers.

Ondanks de verbintenis van Turkmenistan blijft de olie-industrie twisten over de olieproduktie. In november 1995 werd de licentie van de Argentijnse maatschappij Bidas door de Turkmeense regering ontbonden. De moeilijkheden waarop Bidas stuitte, en de geschillen met Azerbaidzjan die hieruit voortkwamen, illustreren waarom Westerse ondernemingen niet erg geneigd zijn aan de energiesector van Turkmenistan deel te nemen.

Buitenlandse investeerders willen rechtszekerheid voordat zij tot omvangrijke investeringen besluiten. Een degelijk juridisch raamwerk is echter afwezig. Medio 1996 waren slechts twee energie-*joint-ventures* actief in het land. In maart 1996 kondigde de minister van olie en gas, Aman Geldy Esenov, aan dat de regering een olie- en gaswet door het parlement zou loodsen met voorstellen tot een voor *joint-ventures* aantrekkelijke winstdeling.

Inderdaad werd de nieuwe wet op koolwaterstofbronnen in december 1996 door president Niyazov ondertekend. Zijn regering is vastbesloten buitenlandse investeringen aan te trekken voor haar olie- en gas-

sectoren. In die opzet lijkt zij te slagen. In januari 1997 tekende Turkmenistan een memorandum voor samenwerking met Monument Oil en Mobil Corp. voor de exclusieve rechten om te onderhandelen over olieproductie. De overeenkomst geeft de oliemaatschappijen de exclusieve rechten op een gebied van 7712 vierkante mijl in het westen van Turkmenistan, van het schiereiland *Cheleken* tot de zuidelijke grens met Iran. Mobil participeert ook in een andere overeenkomst voor het *Nebit Dag*-gebied in het westen van Turkmenistan. Dit gebied van 771 vierkante mijl grenst aan de Kaspische Zee en omvat vijf olievelden.

In juli 1998 tekende Monument Oil twee gezamenlijke produktieovereenkomsten met Mobil en Turkmenneft, waarin de *Garashyslyk*-licentie is opgenomen. Mobil en Monument hebben in 2001 zo'n \$100 miljoen geïnvesteerd in seismisch onderzoek en inventarisatie van voorraden.

In de gassector kan Turkmenistan worden beschouwd als rivaal van Rusland. Met de hulp van buitenlandse investeerders, zoals Bidas (Argentinië) en Unocal (Verenigde Staten) maakt de regering de grote aardgasreserves tot speerpunt van haar economisch beleid.

De olieproductie in de Kaspische regio bedroeg in 1996 ongeveer 1 miljoen vaten per dag, waarvan zo'n 30% (vooral uit Kazachstan) was bestemd voor de export. Slechts 140.000 vaten per dag vonden hun weg naar landen buiten de voormalige Sovjetunie.

Een ander probleem voor buitenlandse investeerders in het deel van de Kaspische Zee waarop Turkmenistan aanspraak maakt, is het geschil met Azerbaidzjan over de afbakeningen in die Zee. Turkmenistan beweert soevereiniteit te hebben over de oliereserves van het *Azeri*-gebied, en delen van het *Chirag*-veld, terwijl de Azerbaidzjaanse regering beweert dat het veld in haar sector ligt van de Kaspische Zee. Tot op heden is het geschil niet opgelost, maar Azerbaidzjan begon met het oppompen van olie in augustus 1997.

De juridische status van de Kaspische Zee

Een van de belangrijkste problemen betreffende de exploitatie en export van olie en gas is het onvermogen te komen tot een oplossing voor geschillen over de juridische status van de Kaspische Zee. In het kader van de onenigheid over het rechtsregime in deze wateren kunnen vier opties worden onderscheiden:

- 1 De in 1921 en 1940 tussen Rusland/Sovjetunie en Perzië/Iran gesloten verdragen, waarin de Kaspische Zee geheel verdeeld werd tussen deze twee staten, dus met *de facto* uitsluiting van derde partijen. Door het uiteenvallen van de Sovjetunie ontstond onzekerheid over rechtsopvolging. Vanaf 1993 zetten buitenlandse oliemaatschappijen en de

Verenigde Staten Azerbaidzjan, Turkmenistan en Kazachstan onder druk om duidelijkheid te scheppen. Azerbaidzjan trof voorbereidingen voor een eigen conventie.

- 2 Volgens Azerbaidzjan zou de Kaspische Zee moeten worden opgedeeld in nationale sectoren. Azerbaidzjan wist Kazachstan voor dit voorstel te winnen. Turkmenistan steunde het Russisch-Iraanse voorstel. De Russische positie verzwakte toen de Russen beseften dat het niet de verwachte economische en politieke resultaten zou opleveren. Daarop ontwikkelde Moskou een nieuw voorstel.
- 3 In deze opzet stellen Rusland, Iran en Turkmenistan voor een 45 mijls-zone te creëren van nationale sectoren en exclusieve economische rechten. Achter deze sector zou de Kaspische Zee gemeenschappelijk eigendom worden en onder gezamenlijk beheer staan. Azerbaidzjan noch Kazachstan steunde dit voorstel. In november 1997 tekende Kazachstan contracten met Westerse oliemaatschappijen om olievelden in Kazachstan te exploiteren. Rusland besepte dat het geen tijd te verliezen had. In een ontmoeting tussen Jeltsin en Nazarbajev in januari 1998 werd een vierde akkoord bereikt.
- 4 In deze overeenkomst besloten de twee partijen de bodem van de Kaspische Zee te verdelen in nationale sectoren. Het waterbekken zou gemeenschappelijk eigendom worden. Dit document werd in juli 1998 ondertekend. Iran reageerde het meest negatief op deze overeenkomst en beschuldigde Rusland van onverenigbaarheid met eerdere verdragen. Khazempura-Ardebili, adviseur van de Iraanse minister van olie, erkende dat een verdeling van de zeebodem met het oog op het eigendom van de natuurlijke bronnen vanuit juridisch-economisch standpunt wel zeer wenselijk is. Maar het gezamenlijk beheer van het zeeoppervlak opende voor de Russen de mogelijkheid vlootten in de Kaspische Zee te stationeren.

Iran stelde één dag voor het ondertekenen van de overeenkomst tussen Rusland, Kazachstan en Turkmenistan voor de aanwezigheid van de Russische militairen in de Kaspische Zee uit te sluiten. Terwijl de Iraanse minister van buitenlandse zaken Kharrazi benadrukte dat Iran nog steeds voor een gemeenschappelijk eigendom van de Kaspische Zee was, drukte hij de wil van de Iraanse regering tot samenwerking uit door te verklaren dat hij zich ook andere verdelingen van de Kaspische Zee kon indenken, zij het op basis van gelijke aandelen in de exploitatierechten. De regering van Azerbaidzjan hield vast aan haar positie dat de Kaspische Zee in nationale sectoren moest worden verdeeld. De positie van de Turk-

meense regering bleef onduidelijk. Enerzijds steunde zij Azerbaidzjan, maar ook verenigde zij zich met het standpunt dat de Iraanse regering in deze innam. De visie dat de zeebodem van de Kaspische Zee moet worden opgedeeld in exclusieve nationale segmenten, lijkt het pleit te hebben gewonnen onder de regeringen van de kuststaten.

Sinds de overeenkomst tussen Rusland en Kazachstan kunnen de volgende alternatieven worden onderscheiden:

- * het uitbreiden van de Russisch-Kazachstaanse overeenkomst;
- * opdeling van de Kaspische Zee in een noordelijk en een zuidelijk regime; en
- * volharding in een situatie waarin er geen oplossing is.

De minst wenselijke optie is de eerste. Kortgeleden heeft Azerbaidzjan positief gereageerd op de Russisch-Kazachstaanse optie. In de context van de huidige geopolitiek en geo-economie heeft de tweede optie de meeste kans van slagen, omdat deze door o.m. Turkije en de Verenigde Staten wordt gesteund.

Turkmenistan en Iran kunnen besluiten tot verdeling in nationale sectoren van het resterende deel, een voorstel dat lang geleden werd gedaan door Azerbaidzjan. Rusland en Kazachstan kunnen zich later aansluiten bij deze optie; hun onderlinge overeenkomst geldt immers slechts voor beperkte tijd. Als het onmogelijk blijkt overeenstemming te bereiken, zal het derde alternatief de overhand krijgen: de *status-quo*. Deze uitkomst kan leiden tot voortwoekering van conflicten en geschillen en tot grotere betrokkenheid van Rusland in de regio. Hoewel afbakeningsconflicten de ontwikkeling van sommige olievelden zouden kunnen vertragen, zal dit de ontwikkeling van de Kaspische Zee niet blijvend belemmeren, indien alle partijen de noodzaak van onderhandelingen inzien.

Bestaande en mogelijke pijpleidingroutes

Om olie en gas aan de wereldmarkt te kunnen leveren zijn exportroutes nodig. Een keuze moet worden gemaakt in de ontwikkeling van transportroutes naar de afnemers in Europa, Amerika en Azië. De drie nieuwe aan zee grenzende Kaspische landen zien zich geconfronteerd met belangrijke interne en externe problemen:

- 1 interne structurele sociaal-economische problemen – bijv. etnische en religieuze conflicten, economische en ecologische crises en een broze politieke stabiliteit;
 - 2 hevige wedijver tussen regionale, westerse en ook transnationale krachten/actoren; en
 - 3 een onontwikkelde technologie en infrastructuur.
- Deze opeenstapeling van vraagstukken schrikt bui-

tenlandse investeerders af. Maar het vooruitzicht op inkomsten uit exploitatie biedt de kans sociaal-economische en politieke problemen op te lossen en drijft alle partijen naar de onderhandelingstafel. Eén van de grootste problemen is het gebrek aan toegang tot pijpleidingen. De controle door Moskou over de enige bestaande hoofdpijpleiding in de regio verschaft het een sterke positie in deze onderhandelingen. Maar deze olie- en gaspijpleiding uit het sovjettijdperk is een verouderde constructie van inferieure materialen. De Kaspische republieken zoeken dan ook naar uitwegen. Zij willen zich bevrijden van deze Russische invloed door de aanleg van nieuwe pijpleidingen.

Het probleem met pijpleidingen die het grondgebied van soevereine staten doorkruisen, is het verzoenen van tegenstrijdige economische en politieke belangen. Transnationale oliemaatschappijen willen de goedkoopste routes naar de beste markt. In dit opzicht speelt Iran een sleutelrol in de export van Kaspische olie en gas naar de wereldmarkt. Maar de Amerikaanse regering vreest dat een Iraanse pijpleiding de invloed van het Iraanse regime in de regio zal vergroten. Hier botst geopolitiek met economische doelmatigheid. De belangen van andere investeerders lopen ook vast op deze angsten.

Azerbaidzjan en Turkije willen niet dat de export door Rusland gaat, aangezien zij vrezen voor uitbreiding van Russische invloed in de regio. Zij streven naar een westelijke route. Hiertoe is de basis gelegd voor een Kaspische oliepijpleiding die op de lange duur van Georgië naar Ceyhan (Turkije) zal lopen. Turkije steunt dan ook de Verenigde Staten bij de constructie van een route door Georgië of Armenië. Georgië en Azerbaidzjan hebben gemeenschappelijke belangen. Hun regeringen worden beide op het thuisfront uitgedaagd door separatistische krachten in Abchazië, resp. Karabach. Die worden op hun beurt gesteund door Rusland. Georgië hoopt op een westelijke route. Als doorvoerland zal het aanzienlijke inkomsten ontvangen uit het olietransport over zijn grondgebied. Het werkelijke gevecht om pijpleidingen is dus tevens een gevecht om geopolitieke invloed. Het inschatten van risico's van pijpleidingen door onveilige gebieden als Tsjetsjenië, Afghanistan, Abchazië en het door Koerden gedomineerde Oost-Turkije compliceert de besluitvorming.

Korte-termijnexportroutes

Voor de korte-termijnexport staan de volgende routes ter beschikking:

- 1 Opwaardering van de bestaande Russische pijpleiding naar de haven van Novorossiysk, inclusief de terugkeer van de leiding naar *Grozny* (zie route nr. 2A). Volgens president Poetin is het project voor

Rusland van buitengewoon groot economisch en geopolitiek belang.⁴ Vanwege het conflict met Tsjetsjenië heeft Rusland besloten een \$220 miljoen kostende pijpleiding te bouwen die Tsjetsjenië vermijdt. Ook omvat deze route een nieuwe of bestaande pijpleiding door Georgië naar *Supsa*, een Zwarte-Zeehaven bij *Batumi* (zie route nr. 3).

- 2 Het bouwen van een verbinding over de Bosporus via Bulgarije naar Alexandroupolis in Griekenland door een *joint-venture* (Trans-BalkanNef JV) van Bulgarije, Griekenland en Rusland. Deze route van 560 mijl loopt van de Zwarte Zee naar de Adriatische Zee in *Vlore* (Albanië).
- 3 Opwaardering van de lijn van Atyrau naar *Samara* (zie route nr. 4A, 4B).
- 4 Opwaardering van een deel van de Russische pijpleiding van Rusland naar Centraal-Europa. Ook zijn als alternatieven olie-ruiltransacties mogelijk, tussen Kaspische staten en Rusland, en tussen Kaspische staten en Iran voor het vervoeren van olie via het Iraanse eiland *Kharg* in de Perzische Golf naar de wereldmarkt.⁵

Strategische pijpleidingopties

Eén van de meest besproken lange-termijnpijpleidingen is de route-Baku-Ceyhan. De Verenigde Staten geven de voorkeur aan deze route. Bondgenoot Turkije wordt hierdoor bevoordeeld; tegenstander Iran vist achter het net.

De Amerikaanse energiepolitiek in de Kaspische regio richt zich in eerste instantie op vijf pijpleidingen: de *Caspian Pipeline Consortium (CPC)*; de *Baku-Novorossiysk early oil pipeline*; de *Baku-Supsa early oil pipeline*; de *Baku-Tbilisi-Ceyhan* hoofdexport pijpleiding en de *Trans-Caspian Gas Pipeline*. Dit zijn allemaal westwaarts gerichte exportroutes.

Rusland wil dat zijn territorium wordt gebruikt voor de bouw van de centrale exportpijpleiding. Hierdoor ontstaat sterke weerstand tegen de constructie van een Baku-Ceyhan-pijpleiding.

Toen de Turkse minister voor energie bevestigde dat het een lucratief project wordt, ging het Turkse parlement akkoord met de constructie van de *Baku-Ceyhan Main Export Pipeline (MEP)*. Deze route zal door onstabiel Koerdisch gebied gaan. Hier gaat pacificatie met oliebelangen gepaard.⁶

Turkmenistan is erg geïnteresseerd in de *Trans-Caspian Gas Pipeline (TCGP)*. Hierdoor worden de constructiekosten van de Main Export Pipeline gedrukt door een gemeenschappelijk beheer en onderhoud van de infrastructuur langs de parallelle routes. Het is een alternatief voor de huidige Turkmeense gas-exportroute via het Russische pijpleidingstelsel. Door het creëren van meer leidingen wil

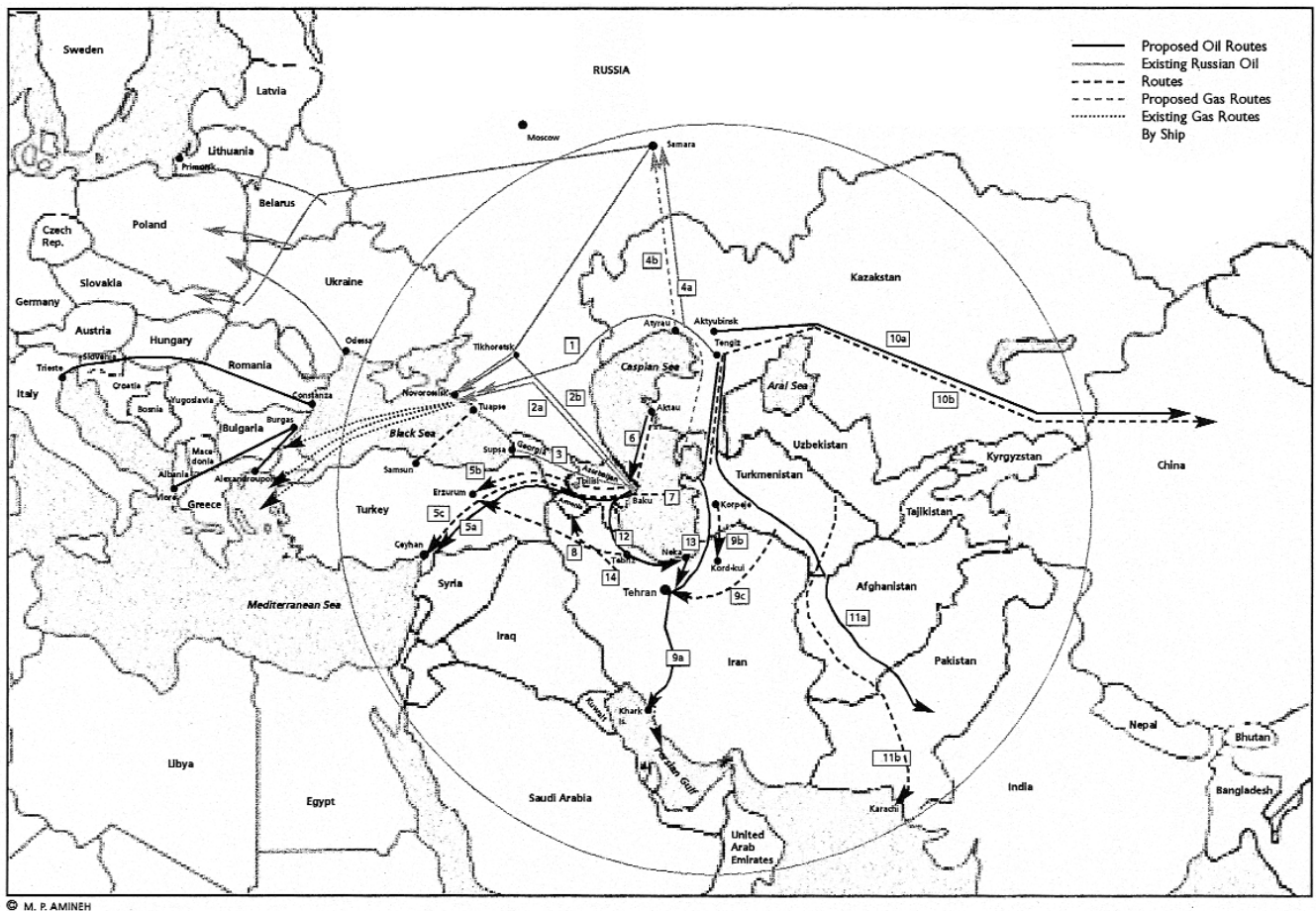
Turkmenistan de export van aardgas verhogen. Als deze routes worden gebouwd, zou het mogelijk zijn een hoofdpijpleiding (MEP) te bouwen met een capaciteit van 1 miljoen vaten per dag, waarop de pijpleiding naar Turkije, Georgië en Rusland kan worden aangesloten. Iran is tegen de constructie van zowel een oliepijpleiding Baku-Ceyhan als een gaspijpleiding van Turkmenistan door de Kaspische Zee, via Azerbaidzjan, Georgië tot aan Turkije. Volgens de Iraanse ambassadeur in Rusland, Mehdi Safari, is de keuze voor deze route niet economisch, maar politiek van aard. Hij stelde: 'Iran and Russia are categorically against the construction of the TransCaspian pipeline on the bottom of the sea for the transportation of gas to Europe through Azerbaijan and Turkey. By all parameters the Iranian route is more convenient in every way and should not be ignored.'

Pijpleidingsscenario's voor de lange termijn

Een exportroute die tegenwoordig wordt overwogen zal gaan van de Russische haven *Tuapse* aan de Zwarte Zee naar *Samsun*, of door Turkije naar de Middellandse Zee. Het betreft de *Blue Stream*-pijpleiding, waarvoor Russisch gas met het Kaspische gas zal gaan concurreren. De bouwkosten van deze pijpleiding, die in 2005 moet zijn voltooid, bedragen \$1,5 miljard. Een tweede zuidoostroute zou gaan door Afghanistan naar Pakistan en eventueel naar Oost-Aziatische landen (zie route nr. 11A). Een derde of zuidelijke route is al in gebruik. Turkmenistan opende in december 1997 een 124-mijls gaspijpleiding naar Iran, een verbinding tussen het *Korpedzhe*-gasveld in het westen van Turkmenistan naar de stad *Kort-Kui* in Noord-Iran (zie route nr. 9B). De \$190 miljoen kostende pijpleiding heeft een capaciteit van 141 bcf, met een verwachte stijging tot 283 bcf in 2006. Belanghebbenden rekenen op een betere verbinding naar Turkije en zijn in onderhandeling met Shell. Het Turkmeense gas is op de langere termijn bedoeld voor de West-Europese markt, die thans hoofdzakelijk wordt bevoorraad door Algerije, de Noordzee en Rusland. Een voorspelling van Shell voor 2010 spreekt van een West-Europese behoefte aan nieuwe importen van 180 miljoen m³. In 1996 tekenden Iran en Turkije een akkoord voor levering van aardgas voor een periode van 23 jaar (route nr. 8). De levering begon op 10 december 2001 en men verwacht 4 miljard m³ in 2002, en een stijging naar 10 miljard m³ in 2007.

Er zijn geruchten over een zuidelijke oliepijpleiding tot de Perzische Golf. Iran beschikt reeds over een uitgebreid pijpleidingsstelsel. De Perzische Golf is een goed uitgangspunt voor bevoorrading van de Aziatische markt (zie route nr. 9A). Verwezenlijking van deze route is gevoelig vanwege de Iraans-Ameri-

Bestaande en mogelijke olie- en gasroutes vanuit de Kaspische Regio

kaanse relatie. Deze route verbindt Iran met de wereldmarkt via de Straat van Hormuz.

Een oostelijke route kan gaan door Kazachstan naar China en verder naar de geïndustrialiseerde Oost-Aziatische landen. Zij vormen een belangrijke olieafzetmarkt (zie route nr. 10A).

Lange-termijnpijpleidingen op de bijgevoegde kaart:

Route nr. 1: De Caspian Pipeline Consortium (CPC)-route van *Tengiz* door *Astrakhan*, *Komsomolskaya* en *Tikhoretsk* naar de haven van *Novorossiysk*.

Routes nr. 5A,B,C, 6 en 7: de westelijke route van Azerbaidzjan door de Georgische hoofdstad *Tblisi* en Turkije naar de haven van *Ceyhan* aan de Middellandse Zee met verscheidene varianten.

Route nr. 11B, door Afghanistan en Pakistan naar de Indische Oceaan.

Route nr. 12: één van de strategische projecten van de Iraanse regering is het bouwen van een pijpleiding van *Baku* in Azerbaidzjan via *Tabriz* in Iran naar de Iraanse Kaspische kust bij *Neka*, die een capaciteit zal

hebben van 300.000 vaten per dag en een lengte van 350 mijl.

Route nr. 13: Iran hoopt op uitbreiding van zijn binnenlandse pijpleidingnetwerk door het bouwen van een pijpleiding van *Neka* naar de raffinaderij *Rey* (Teheran).

Route nr. 14: de zuidelijke route van ongeveer 48 km door Iran met als bestemming *Nakhichevan* in Armenië, en als bestemming *Ceyhan* in Turkije. Een consortium van Gazprom, het Armeense energie-ministerie, mogelijk *Gaz de France* en de *Iranian National Gas Company* (NIOC) zal de pijpleiding bouwen. De kosten van het project worden geschat op \$120 miljoen, waarbij Gazproms bijdrage 60% zal zijn.

Tot besluit

De omvangrijke olievoorraden van de Kaspische regio zijn van levensbelang voor de lange-termijnontwikkeling van de voormalige sovjetstaten, maar die ontberen kapitaal en geavanceerde technologie voor de ontginning en exploitatie van de olievelden. De financiële

en technologische obstakels voor de exploitatie van oliebronnen zijn daardoor de belangrijkste reden voor de landen van Centraal-Azië en de Transkaukasus om hulp van Westerse landen en transnationale oliemaatschappijen aan te trekken voor investeringen.

Er is zowel grote concurrentie als voorzichtige samenwerking tussen de diverse regionale en ook externe actoren betreffende hun belangen bij olie en gas in de Kaspische regio. Westerse geïndustrialiseerde landen – en dan vooral de Verenigde Staten, Groot-Britannië en ook Japan – en de met hen indirect verbonden transnationale oliemaatschappijen, en de belangrijkste regionale mogendheden Rusland, Iran en Turkije, proberen invloed te verwerven, te behouden of uit te breiden over de olie- en gasreserves in de regio. Maar ook China, Pakistan en India streven naar verbetering van de betrekkingen en naar invloed op Centraal-Azië en de Transkaukasus.

Het aanleggen van pijpleidingen is niet alleen om economische, maar ook om strategische redenen van groot belang voor regionale en westerse investeerders. Vanuit economisch oogpunt willen ondernemingen de goedkoopste route naar de beste markt. Een combinatie van korte- en lange-termijnroutes vergroot de voordelen voor de externe partners, doordat zij commerciële concurrentie stimuleert, tarieven laag houdt, en de uitvoer waarborgt. Ook vermindert hierdoor de druk op gebruik of aanleg van een route door Iran naar de Perzische Golf, een factor die vooral voor de Amerikanen belangrijk is. Een denkbaar scenario zou zijn dat de economische belangen van de betrokken landen leiden tot een *militaire inzet*, ter bescherming van de geplande en aangelegde pijpleidingen. Na de Afghaanse Oorlog kan de militaire aanwezigheid van de Verenigde Staten in de Kaspische regio waarschijnlijk alleen nog groter worden. Zowel Rusland als de meeste staten van Centraal-Azië en de Transkaukasus zijn toegetreden tot het met de NAVO verbonden militaire 'Partnership for Peace Program' (PfP). In 1997 werd voor het eerst een militaire oefening gehouden waaraan militairen uit de Verenigde Staten en de Centraal-Aziatische staten deelnamen. Deze werd scherp bekritiseerd door de Russische *Doema*. De adviseur van de president van Azerbaidzjan, Vafa Guluzade, stelde in januari 1999 voor om Amerikaanse militairen in de regio te legeren door het verplaatsen van NAVO-operaties van de Turkse luchtmachtbasis *Incirlik* naar Azerbaidzjan. Zowel Rusland als Iran heeft zich tegen deze plannen verzet. Rusland zou zich bedreigd voelen door Amerikaanse militaire aanwezigheid in de Kaspische regio, en het zou tot een regionale wedloop tussen supermogendheden kunnen leiden. Amerikaanse militaire aanwezigheid in de Perzische Golf zou door Iran als extra bedreiging worden beschouwd. Een bijkomend obstakel voor de aanleg van een lange-ter-

mijn-pijpleiding door Afghanistan en Pakistan naar de Indische Oceaan is dat deze afhankelijk is van politieke stabiliteit in het post-Taliban-Afghanistan. De Verenigde Staten en Unocal hebben de Taliban in Afghanistan overigens indertijd gesteund om de aanleg van deze pijpleiding mogelijk te maken.

Verwacht mag worden dat de olie- en gasreserves van de Kaspische Zee de regio zullen veranderen in één van de belangrijkste winningsgebieden van de 21ste eeuw. De olie- en gaspolitiek van grote mogendheden is zodoende de bepalende factor geworden voor de toekomstige politieke en sociaal-economische ontwikkelingen van de regio. De druk op medewerking van de landen in deze regio heeft de plaats ingenomen van de alomvattende tegenstelling uit de Koude Oorlog. Het is niet uitgesloten dat de Kaspische regio net als het Midden-Oosten nog instabieler zal worden. Dat zou betekenen dat het olie- en gasprobleem zal overheersen, waarmee het strategisch conflict om beheersing van de energietoevoer zich van de Perzische Golf naar de Kaspische grenzen verspreidt. ■

Noten

- 1 De geschiedenis van de oliediplomatie leert anders: de aanwezigheid van minerale delfstoffen is uitnodiging tot interventie.
- 2 EIU, *Country Report: Kazakhstan*, Londen: Economist Intelligence Unit, voorjaar 1997, blz. 33-34.
- 3 Tegenwoordig inclusief British Petroleum, Amoco, the State Oil Company of Azerbaijan, Lukoil, Unocal, Statoil, Exxon TPAO, Pennzoil, Itochu, Ramco en Delta.
- 4 Met deze route werd 17 november 2000 begonnen; de eerste constructiefase zou 1 oktober 2001 voltooid zijn. De capaciteit zal tot 560.000 vaten per dag oplopen.
- 5 Ondanks de sancties van de Verenigde Staten tegen Iran is Mobil het eerste oliebedrijf dat olieruïl met Iran nastreeft.
- 6 Sinds de ontdekking van het veld *Shah-Deniz* wil Azerbaidzjan het recent ontdekte gas door de TCGP laten leiden. Azerbaidzjan wil de constructie van het gedeelte van de pijpleiding van Baku naar Turkije voortzetten, ook als Turkmenistan niet participeert en ook als het onderzeegedeelte niet wordt gerealiseerd.

Over de auteur

DR MEHDI PARVIZI AMINEH is verbonden aan de Amsterdam School for Social Science Research (ASSR), Universiteit van Amsterdam. Vanwege de lengte van dit stuk moesten de vele bronverwijzingen vervallen. Dit artikel is o.m. gebaseerd op de volgende publikaties van zijn hand:

- * *Towards the Control of Oil Resources in the Caspian Region*, New York: St Martin's Press Inc, 1999;
- * *Die Globale Kapitalistische Expansion und Iran: Eine Studie der Iranischen Politischen Ökonomie (1500-1980)*, Hamburg/Londen: Lit-Verlag, 1999;
- * 'Konflikt und Kooperation um die Kontrolle der Erdölressourcen in der Post-Sowjetischen Region Eurasien: Türkei, Iran und Russland', in: Erich Reiter (red.), *Jahrbuch für internationale Sicherheitspolitik*, Hamburg/Berlijn/Bonn: EMITTLER, 2000.

Indonesië: een zware test voor nieuwe Nederlandse ontwikkelingshulp

HANS DOCTER & PETER VAN TUIJL

DE VERHOUDING TUSSEN NEDERLAND EN INDONESIAË IS EEN traditioneel omstreden onderdeel van de Nederlandse buitenlandse betrekkingen. De voormalige koloniale band blijkt telkens weer moeilijk te hanteren ballast in de verhouding tussen beide landen. Wie terugkijkt op de afgelopen 25 jaar ziet een lange reeks van strubbelingen en incidenten. Een dieptepunt was ongetwijfeld de breuk in de bilaterale ontwikkelingsrelatie in april 1992. President Soeharto schrobbeerde minister Pronk door Nederland het voorzitterschap van het internationale hulp-consortium IGGI te ontnemen, nadat Pronk met steun van de Tweede Kamer zich kritisch had uitgelaten over de situatie van de mensenrechten, in het bijzonder in Oost-Timor. Het staatsbezoek van koningin Beatrix in augustus 1995 leverde ook controversen op, waaruit bleek dat in beide landen het koloniale verleden een goede verstandhouding nog steeds in de weg zat.

Sinds 1998 (val van Soeharto) hebben zich belangrijke ontwikkelingen voorgedaan, die andere condities hebben geschapen voor de bilaterale relatie. De veranderingen aan Indonesische zijde zijn daarbij ingrijpender dan die in Nederland. In Indonesië is sprake van een turbulente transitie die nog steeds gaande is en waarvan de consequenties nog moeilijk zijn te overzien. De Indonesische *reformasi* betekent een verandering van zowel staat als samenleving.¹ De nieuwe regering van president Megawati heeft nog onvoldoende greep op dit hervormingsproces. De gevolgen van de aanslagen van 11 september hebben de problemen vergroot. Hervormingen laten zich nu eenmaal moeilijker realiseren in een somber economisch klimaat. Nederland beroept zich inmiddels niet meer op een uitzonderingspositie in Indonesië. Het Nederlands buitenlands beleid wordt steeds meer door Europese kaders bepaald. Daarnaast is er een vérgaande beleidsverandering doorgevoerd op het terrein van de bilaterale ontwikkelingssamenwerking, die evenzeer de sporen draagt van conformering aan internationale kaders en minder nadruk op het 'eigen' Nederlandse gezicht.

De centrale vraag in dit artikel is wat er aan de hand van de eerste ervaringen in de praktijk te zeggen valt over de resultaten van de recente veranderingen in het Nederlandse ontwikkelingsbeleid, uiteraard in samenhang met de voortgaande veranderingen in Indonesië. Ontstaat er een andere wisselwerking tussen beide landen en is er vooruitgang te bespeuren naar een gelijkwaardiger relatie en doelmatiger hulp? Of blijkt de kritiek op het beleid van minister Herfkens terecht en is Nederland ondergedompeld in een kleurloze multilaterale poel, waarin geen ruimte meer is voor een specifieke Nederlandse meerwaarde jegens Indonesië en waarin de koppeling met de mensenrechten is verdwenen? Ter illustratie kijken we in het bijzonder naar het 'Partnerschap voor Goed Bestuur', een nieuw samenwerkingsverband, dat een centrale plaats inneemt in het Nederlandse programma voor Indonesië. Bestuurshervormingen zijn essentieel voor het welslagen van de *reformasi* en zijn in het licht van de recente ontwikkelingen nog belangrijker dan voorheen, als voorwaarde om weerstand te kunnen bieden aan de economische tegenwind en aan andere bronnen van verdere radicalisering van binnenlandse tegenstellingen.

Oude banden, nieuwe relatie

President Soeharto verdween van het toneel in mei 1998, nadat zijn regime was meegesleept in de Aziatische crisis en onder toenemende druk van een binnenlandse protestbeweging. Het betekende het einde van 32 jaar 'Nieuwe Orde', een bewind dat lang is gezien als redelijk succesvol. Veel van de vooruitgang onder Soeharto bleek echter buitengewoon kwetsbaar, bijvoorbeeld op het terrein van de armoedebestrijding en de toegang tot basisonderwijs. De door de internationale gemeenschap jarenlang bejubelde cijfers bleken een succes op lemen voeten. De erfenis die Soeharto naliet was een tot op het bot corrupte politieke en economische infrastructuur en een evenzeer corrupt juridisch sys-

teem, binnen aan alle kanten verzielte maatschappelijke verhoudingen, regionale conflicten en een ernstig aangetast natuurlijk leefmilieu. Al snel vielen de lijken uit de kast. Zo bleek de balans van veel Indonesische banken bij nader inzien meer fictie dan werkelijkheid te bevatten. Niet zelden was 70% tot 80% van de opgevoerde bankschulden oninbaar. Na Soeharto kwam Indonesië er achter dat de rijkdom voor een groot deel was verdwenen of verdampt in een schimmige wereld van 'cronies', politieke deals en schijntransacties.

In de zomer van 1998 mocht Jan Pronk in zijn laatste dagen als minister voor Ontwikkelingssamenwerking het genoegen smaken een verzoek te ontvangen van de nieuwe Indonesische president Habibie tot herstel van de ontwikkelingsrelatie. Deze late pleister op de wonde van 1992 was een rechtstreeks gevolg van de onmisbaarheid van Nederland bij de onderhandelingen rond schuldverlichting aan Indonesië, binnen het kader van de Club van Parijs. Nederlandse leningen aan Indonesië van vóór 1992 liepen immers nog steeds door of zouden binnenkort aflopen. Het verzoek tot schuldverlichting werd ruimhartig ingewilligd, maar verder nam Nederland een afwachtende houding aan tegenover Indonesië. President Habibie werd gezien als een overgangsfiguur met een bezoedeld verleden, en zijn regering leek geen grote politieke steun te rechtvaardigen.

De verkiezingen van juni 1999 en het daaropvolgende aantreden van president Wahid brachten de relatie tussen Nederland en Indonesië in een stroomversnelling. De inmiddels aangetreden opvolger van Pronk, Herfkens, bracht een bliksembezoek aan Jakarta en concludeerde dat de plannen van de regering-Wahid vertrouwen wekten.² Herfkens sprak duidelijk de wens uit stevig in te zetten op deze ontwikkelingsrelatie. In juni 2000 werd Indonesië toegevoegd aan de lijst concentratielanden van Nederlandse hulp en kreeg het een bedrag van ruim 150 miljoen gulden per jaar toegezegd. In lijn met de door Herfkens in bredere zin doorgevoerde beleidswijzigingen werd het geld toebedeeld aan slechts enkele door de Indonesische overheid aangegeven sectoren en werd de Nederlandse financiering gekanaliseerd via multilaterale instellingen. We zullen de achtergrond en totstandkoming van dit beleid eerst nader beschouwen.

Nieuw Nederlands ontwikkelingsbeleid in Indonesië

De Nederlandse ontwikkelingshulp aan Indonesië sinds 2000 is het eerste programma van minister Herfkens dat volledig is gestoeld op de nieuwe uitgangspunten die aan het begin van haar ambtsperiode in overleg met de Tweede Kamer zijn gedefinieerd. Het eigen Nederlandse bilaterale programma is opgegeven voor een volledig ongebonden sectorale benadering, waarin samen met andere donoren en de Indonesische overheid en samen-

leving wordt getracht oplossingen te vinden voor problemen die de ontwikkeling van het land en in het bijzonder de armoedebestrijding ernstig belemmeren.

Minister Herfkens' aanpak heeft specifieke kenmerken. Uitgangspunt is dat duurzame armoedebestrijding onmogelijk is als de bevolking onvoldoende invloed en controle heeft op het overheidsbeleid. Daarnaast gaat het beleid uit van de veronderstelling dat de belangrijkste problemen die de ontwikkeling van een land belemmeren, nooit door de overheid van een ontwikkelingsland alléén of door één donor op basis van uitsluitend bilaterale activiteiten kunnen worden opgelost. Gekozen wordt voor een gezamenlijke aanpak, zodat door bundeling van krachten en samenwerking meer kansen kunnen worden geschapen om metterdaad verandering tot stand te brengen.

Een ander uitgangspunt van het beleid van Herfkens is het streven naar aansluiting bij de prioriteiten die door het hulpontvangend land zelf worden gesteld. In het ontwikkelingsjargon wordt dit aangeduid met de term *ownership*, die zich slecht in het Nederlands laat vertalen. Het betreft geen 'eigendom' in de strikte zin van het woord, maar veel meer 'identificatie' met het te voeren beleid. Zonder een werkelijke verankering en voldoende draagvlak binnen de regering en samenleving van een ontwikkelingsland zelf zullen voorstellen tot verandering nooit doorgevoerd kunnen worden.

De nieuwe ontwikkelingsrelatie met Indonesië kreeg drie speerpunten: armoedebestrijding (basisonderwijs en ondersteuning van lokale voorzieningen en gemeenschapsofbouw), bestuurshervorming en milieu.³ Het laatste met de nadruk op het beheer van de waterhuishouding. Op het gebied van basisonderwijs stapte Nederland met een forse bijdrage van 30 miljoen dollar in een omvangrijk, door UNICEF en de Wereldbank ontwikkeld programma. Doel van het programma is de participatie in basisonderwijs ten minste op het niveau van vóór de crisis te houden. Daarnaast stortte Nederland 8 miljoen dollar in het reeds lopende Community Recovery Program (CRP). Dit programma was oorspronkelijk gericht op bevordering van zelfredzaamheid na de crisis, bijvoorbeeld door middel van inkomensgenererende activiteiten. Inmiddels had het CRP een meer op de lange termijn gericht en institutioneel karakter gekregen door de versterking van lokale maatschappelijke organisaties als uitgangspunt te nemen. Ook droeg Nederland bij aan twee programma's ter verbetering van de gezondheidszorg. Ten slotte werd 11 miljoen dollar uitgetrokken voor het Partnerschap voor Goed Bestuur. Dank zij het reguliere budget van het Indonesië-programma van ruim 150 miljoen gulden op jaarbasis behoorde Nederland, binnen acht jaar na de breuk in de IGGI, opnieuw tot de grootste bilaterale donoren van Indonesië, als nummer drie na Japan en de Verenigde Staten.

Het Partnerschap voor Goed Bestuur

De regering-Wahid, die in oktober 1999 aantrad, stond voor geweldige uitdagingen. Het was duidelijk dat alle hervormingsgezinde krachten moesten worden gemobiliseerd om de *reformasi* te laten slagen. De tegenkrachten waren machtig en nog steeds goed georganiseerd. Weliswaar hadden de verkiezingen laten zien dat er een grote wens tot verandering bestond, maar er was nog nauwelijks een begin gemaakt met structurele hervormingen ter ondersteuning van de gewenste transitie naar een open, democratische samenleving. Bovendien was Wahid er niet aan ontkomen belangrijke overblijfselen van het oude regime in zijn toch al bonte coalitieregering op te nemen. Zijn eerste beleidsdaden waren er dan ook op gericht zoveel mogelijk internationale steun te verwerven voor de hervormingsplannen.

In de Consultatieve Groep voor Indonesië (CGI, de opvolger van de IGGI) werd begin 2000 de grondslag gelegd voor het 'Partnership for Governance Reform'. Het begrip 'Partnership' maakt sinds enkele jaren opgang en duidt vooral op het betrekken van belanghebbenden in de driehoek tussen overheid, bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties (*civil society*) bij de oplossing van specifieke problemen. Zo was het in de Indonesische verhoudingen van vóór 1998 ongehoord dat niet-gouvernementele organisaties (NGO's) op basis van gelijkwaardigheid met de overheid om de tafel konden zitten.

De visie achter het 'Partnership' werd door de belangrijkste donoren positief ontvangen. Ze waren door ervaringen in hun eigen bilaterale programma's tot de conclusie gekomen dat het voor verdere economische ontwikkeling en armoedebestrijding noodzakelijk zou zijn eerst de grote problemen met betrekking tot de kwaliteit van bestuur en democratie aan te pakken. Bijna geen enkele donor durfde echter individueel de dialoog aan te gaan over zaken als corruptie of hervorming van het rechtssysteem of het kiesstelsel, op het gevaar af de schijn te wekken van partijdigheid, eenzijdigheid of inmenging in binnenlandse aangelegenheden. Er was dus een groot draagvlak voor een *gezamenlijke* aanpak van 'governance reform' onder Indonesische leiding.

Tevens werd ervan uitgegaan dat de omvang van de verwachte programma's de financieringskracht van afzonderlijke donoren te boven zou gaan, hetgeen de noodzaak tot selectie van prioriteiten, samenwerking en coördinatie versterkte. Daarnaast speelde een rol dat vooral de Wereldbank en de Asian Development Bank waren opgeschrikt door onthullingen over grootschalige corruptie in door hen zelf gefinancierde programma's in Indonesië. Deze onthullingen waren het werk van actieve NGO's, die daarmee hun positie in het democratiseringsproces onderstreepten. Zij eisten grotere transpa-

rantie van hulpprogramma's. Deze ophef gaf een belangrijke extra impuls aan donorzijde om NGO's bij het ontwerpen en *monitoren* van hulpinterventies te betrekken.

Verscheidene donoren sloten zich bij het Partnerschap aan, zoals de Asian Development Bank, het Verenigd Koninkrijk, Australië, Noorwegen en Nederland. Er werd een bestuur gevormd onder leiding van minister Erna Witoelar (oud-NGO-activiste) en Nurcholish Madjid, een prominente figuur uit de islamitische wereld. In het bestuur namen naast diverse ministers ook NGO-activisten en vertegenwoordigers van andere Indonesische maatschappelijke organisaties en het bedrijfsleven zitting. Ook vertegenwoordigers van donoren zijn lid, waaronder Nederland, maar zij vormen in aantal een minderheid.

Er werd een ambitieuze agenda voor het Partnerschap geformuleerd, waarin hervorming van het rechtssysteem, corruptiebestrijding, decentralisering, versterking van democratische en civiele instituties, en hervorming van het parlement en het kiesstelsel centraal stonden. Wellicht het belangrijkste obstakel voor een werkelijke *reformasi* kon echter nog niet worden aangepakt: hervorming van leger en politie. Dit punt werd in eerste instantie gezien als te gevoelig om expliciet op de agenda te zetten.

Het Partnerschapsbestuur heeft tot taak de situatie op de gekozen terreinen van aandacht tegen het licht te houden en prioriteiten en hervormingsvoorstellen te formuleren. Er is ook geld om initiatieven of ideeën om te zetten in daden. Onder het Partnerschap ressorteert een *Trust Fund* voor 'Governance Reform', waaruit concrete activiteiten gefinancierd kunnen worden. Nederland is de grootste contribuant aan dit fonds. Het Partnerschap wordt ondersteund door een secretariaat, dat indachtig de aard van het initiatief wordt geleid door Indonesiërs, maar waarin ook enkele buitenlandse specialisten zijn opgenomen.

De eerste resultaten

Nu het Partnerschap voor Goed Bestuur ruim een jaar actief is, is het mogelijk de eerste conclusies te trekken over de effectiviteit van het programma.⁴ Het belangrijkste resultaat tot nu toe is dat het zijn rol als katalysator voor beleidsdiscussies heeft kunnen waarmaken. Via het Bestuur en thematische subgroepen heeft het Partnerschap kunnen bijdragen aan het op gang komen van een brede beleidsdialoog. Dit procesmatig element is een betekenisvolle factor van succes, die zich laat verklaren uit de specifieke omstandigheden in Indonesië. De belangrijkste erfenis van het tijdperk-Soeharto in bestuurlijke zin is immers een gedepolitiseerd land, waarin besluitvorming tot in het absurde werd gedecteerd langs verticale lijnen. Tot op de dag van vandaag zijn er zelfs binnen de overheid heel weinig horizontale

verbanden, zoals interdepartementale commissies. Buiten de overheid zijn de verhoudingen vaak nog veel slechter. De Indonesische *civil society* en het bedrijfsleven kennen elkaar niet, en voor zover er zoiets als 'contact' bestaat, is het meestal van vijandige aard. Het is noodzakelijk en urgent hierin verandering te brengen. Zonder een basis van vertrouwen en ten minste het begin van een structuur van *checks and balances* is verdere vooruitgang naar een meer open en democratische samenleving niet houdbaar. Het creëren van een gestructureerde ontmoetingsplaats tussen overheid, bedrijfsleven en *civil society* waar over beleid kan worden gesproken, vormt een onmisbare eerste stap voor concrete veranderingen op langere termijn.

Dank zij een initiatief van het Partnerschapsbestuur werd ook het onderwerp politiehervorming aan de agenda toegevoegd. Inmiddels is de ontwikkeling van dit programma zó ver, dat door de politie geformuleerde voorstellen tot hervorming eerst worden beoordeeld door een gezamenlijke commissie van het Partnerschap en de politie, waarin ook vertegenwoordigers van NGO's, bedrijfsleven en andere overheidsinstellingen zitting hebben. Alle betrokken donoren zijn akkoord gegaan met deze opzet, waarmee ook de donorcoördinatie in het werk van het Partnerschap reliëf begint te krijgen. Mede dank zij de werkgroep politiehervorming werd in oktober 2001 de behandeling van de nieuwe Politiewet door het parlement uitgesteld, om nadere publieke consultaties in de regio's mogelijk te maken.

Het *Trust Fund* van het Partnerschap werd het afgelopen jaar voornamelijk gebruikt voor ondersteuning van NGO-activiteiten en van lokale overheden en hun nieuwe belangenorganisaties, naast enkele grotere bijdragen aan de nieuwe Nationale Ombudsman en de Nationale Commissie die een aantal wetsherzieningen moet voorbereiden. Organisatorisch bleek het *Trust Fund* op veel weerstand te stuiten binnen de Indonesische bureaucratie. Vooral het vroeger machtige, maar corrupte, Bappenas (Nationaal Planbureau), verantwoordelijk voor de praktische coördinatie van buitenlandse hulp, voelde zich bedreigd en blokkeerde lange tijd het Fonds. Hiervoor is uiteindelijk een oplossing gevonden die heeft bijgedragen aan een meer transparante budgettering van donorbijdragen in de overheidsbegroting.

Het Partnerschap heeft nog weinig kunnen bijdragen aan de totstandkoming van grotere en onderling samenhangende hervormingsprogramma's. Hiervoor was de verwarring binnen overheid en samenleving te groot, en de niet-hervormingsgezinde tegenwerking te sterk. Er is nog géén blauwdruk voorhanden over hoe de Indonesische samenleving eruit moet gaan zien. Daarnaast zijn het afgelopen jaar de condities om hervormingen door te voeren slechter geworden. Het zich steeds verder verdiepende gevecht tussen president Wahid en het parle-

ment leidde ertoe dat talloze hervormingsvoorstellen niet door het parlement in behandeling werden genomen. Alleen op het gebied van de decentralisatie en regionale autonomie werden belangrijke stappen gezet, die echter zonder nadere invulling in de praktijk tot uiteenlopende en soms chaotische resultaten hebben geleid.

Het aantreden van de regering-Megawati leek nieuwe hoop te bieden op voltooiing van de *reformasi*. In de hooggespannen verwachtingen werd echter snel teleurgesteld. In het bijzonder na 11 september werd pijnlijk duidelijk dat Indonesië bestuurlijk nog steeds in een ernstige crisis verkeert. Het kabinet is niet in staat beslissingen te nemen die geen uitstel meer dulden, of het is niet in staat ze uit te voeren. Een gezamenlijk programma ontbreekt en iedere stap moet eerst worden 'uitonderhandeld'. De verdeling van bevoegdheden tussen parlement en regering blijft onduidelijk, terwijl de roep om constitutionele hervorming door het parlement werd genegeerd.

De problemen stapelen zich op. Na 11 september bedreigden luidruchtige fundamentalistische splintergroepen de openbare orde zonder dat er direct tegenmaatregelen werden genomen. Door het uitblijven van adequate acties liep de economie grote schade op. Amerikaanse bedrijven waren hun biezen al aan het pakken en toeristen annuleerden massaal hun vakanties. Het imago van Indonesië als een onveilig en onvoorspelbaar land werd verder versterkt.

Nu, bijna een half jaar later, lijkt in Indonesië alles weer rustig. Fundamenteel is er echter nog weinig veranderd. Indonesië blijft een zorgenkind dat bij de eerste de beste tegenslag ernstig in de problemen zal komen. Snelle voltooiing van de hervorming van het bestuurlijk systeem is daarom essentieel voor het voortbestaan van Indonesië.

De Nederlandse inbreng

Samen met het Britse departement voor ontwikkelingsamenwerking (DFID) heeft Nederland de meest uitgesproken ideeën en de meeste ervaring met de sectorale benadering, waarvan het Partnerschap een voorbeeld is. Vanaf het begin hebben Nederland en het Britse departement expertise ingebracht over de beste vormgeving van het Partnerschap, op basis van ervaringen elders in de wereld. Zonder twijfel heeft de grote financiële bijdrage van Nederland in de beginfase van het Partnerschap ertoe geleid dat de gewenste structuur vorm kon krijgen en dat het Partnerschap serieus werd genomen. Op een aantal deelterreinen waarop het Partnerschap actief is, heeft Nederland veel expertise in huis, enerzijds als gevolg van het gedeelde koloniale verleden (rechtssysteem), anderzijds vanwege de ontwikkelingsrelatie van vóór 1992. De voortzetting van de banden tussen Nederlandse en Indonesische NGO's na 1992

heeft bijgedragen aan sterke netwerken tussen de beide landen.⁵ Personen of instellingen uit Nederland die betrokken worden bij activiteiten van het Partnerschap spreken echter niet namens Nederland, maar worden gekozen door hun Indonesische *counterparts*. Een voorbeeld is de steun van het Partnerschap aan het 'Forum for Corporate Governance in Indonesia' (FCGI), een samenwerking tussen Indonesische associaties in de marktsector, waarbij de Indonesisch-Nederlandse Kamer van Koophandel sterk is betrokken. Nederland heeft in het Partnerschap dus wel een eigen gezicht, maar geen direct eigen belang.

Als kritiek op het Nederlandse samenwerkingsprogramma met Indonesië wordt wel aangevoerd dat het in politieke zin een stap terug is vergeleken met de tijd waarin het ontwikkelingsbeleid in sterkere mate was gestoeld op directe koppeling met de *mensenrechtensituatie*.⁶ De mensenrechtencomponent vergt echter een benadering die bij de omstandigheden van dit moment past. Voor de jaren '70 kan worden volgehouden dat Nederlandse vermindering van hulp of het dreigen daarmee effectief heeft bijgedragen tot de vrijlating van politieke gevangenen in Indonesië.⁷ De breuk in 1992 heeft echter aangetoond dat er géén ruimte meer bestond voor een dergelijke benadering, niet in de laatste plaats omdat het Nederland aan internationale steun ontbrak.⁸

Veel belangrijker is dat er sinds de val van Soeharto in mei 1998 meer mogelijkheden bestaan de mensenrechtencomponent in het Nederlands beleid vorm te geven door de opbouw van organisaties en institutionele ontwikkeling. Die uitdaging aangaan betekent niet de ogen sluiten voor het feit dat de mensenrechtensituatie in Indonesië op veel terreinen nog altijd heel slecht is. Via het Partnerschap voor Goed Bestuur kan Nederland nu bijvoorbeeld bijdragen aan ondersteuning van de decentralisatie van de Nationale Mensenrechten Commissie (Komnas HAM) en de hervorming van de politie, op een manier die voorheen in een puur bilaterale relatie niet mogelijk was geweest. Wel is in de presentatie van het Nederlands beleid er wellicht te veel nadruk gelegd op de rol van samenwerking via multilaterale kanalen. De multilaterale instellingen zijn weliswaar belangrijk voor ondersteuning van effectieve donorcoördinatie en het waarborgen van een betrouwbare financiële verantwoording, maar de Indonesische voortrekkersrol in het Bestuur en in het uitvoerend apparaat van het Partnerschap is in de praktijk de doorslaggevende factor voor het welslagen van de programma's.⁹ In dit opzicht is het Partnerschap metterdaad innovatief en vooralsnog een succes te noemen.

Balans

Net als in andere transitielanden verloopt het proces van maatschappelijke transformatie in Indonesië moeizaam en traag. De recente ontwikkelingen heb-

ben duidelijk gemaakt dat het land waarschijnlijk niet de gelegenheid heeft langdurig de tijd te nemen voor dit proces. Indonesië balanceert maatschappelijk en economisch langs de rand van de afgrond. De talloze regionale conflicten lijken uit de hand te lopen; een nieuwe financiële crisis komt angstig dichtbij. Ingrijpende hervormingen dienen op korte termijn te worden doorgevoerd om aan deze uitdagingen het hoofd te kunnen bieden.

Het Partnerschap voor Goed Bestuur is erin geslaagd de belangrijkste partijen uit de Indonesische samenleving bij elkaar aan tafel te zetten en een dialoog over onontbeerlijke hervormingen op gang te brengen. In toenemende mate wordt donorsteun alleen ingezet als lokale partijen hiermee instemmen. Dit leidt tot een strategischer en doelmatiger inzet van middelen. Het is echter een moeizaam proces van langdurige consultaties en onderhandelingen. De grote vraag is of de opgebouwde structuur ertoe zal kunnen bijdragen de noodzakelijke hervormingen op tijd te voltooien. Het wordt een race tegen de klok. ■

Noten

- 1 Voor een bondig overzicht van verscheidene elementen van de *reformasi*, zie het eerste hoofdstuk van S. Pompe, *De Indonesische Algemene Verkiezingen 1999*, Leiden: KITLV, 1999.
- 2 *NRC Handelsblad*, 26 november 1999.
- 3 Brief van de Minister voor Ontwikkelingssamenwerking aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 7 juni 2000.
- 4 Zie ook de Brief over Indonesië van minister Herfkens aan de Tweede Kamer, 24 augustus 2001.
- 5 In een recent proefschrift wordt overtuigend beschreven hoe de concrete gevolgen van de breuk in de ontwikkelingsrelatie in 1992 zeer beperkt zijn gebleven, omdat de klap grotendeels werd opgevangen door formele en informele netwerken waarbinnen bestaande activiteiten op een andere manier konden worden georganiseerd en gefinancierd. Zie Mei Li Vos, *International Cooperation between Politics and Practice. How Dutch Indonesian Cooperation changed Remarkably Little after a Diplomatic Rupture*, Leiden, 2001.
- 6 Martha Meijer, 'De weg naar de rechtsstaat', in: *Indonesië. Feiten en Meningen. Terugblikken en Vooruitzien. Afscheid van het Comité Indonesië*, Amsterdam, november 2000.
- 7 Peer Baneke, 'Nederland en de Indonesische gevangenen', in: *WBS Buitenlands-politieke notities*, nr 3, Amsterdam, 1983.
- 8 Het proefschrift van Mei Li Vos (a.w. noot 5) geeft een nauwkeurige beschrijving van de wijze waarop de internationale gemeenschap Nederland in 1992 als een baksteen heeft laten vallen.
- 9 Hetzelfde geldt voor het door Nederland ondersteunde Community Recovery Program (CRP).

Over de auteurs

HANS DOCTER is beleidsmedewerker goed bestuur en mensenrechten bij de Nederlandse ambassade in Jakarta.

PETER VAN TUIJL is Program Advisor van het Partnership for Governance Reform.

Israël en de strijd tegen racisme

S.W. COUWENBERG

Kanttekeningen bij de antiracismeconferentie in Durban

OP DE WERELDCONFERENTIE VAN DE VERENIGDE NATIES tegen racisme in het Zuid-Afrikaanse Durban is opnieuw gebleken hoezeer de betekenis van racisme inzet is van politieke strijd. Het is met fascisme het beste middel om politieke tegenstanders te desavoueren. Het is dé maatschappelijke doodzonde van onze tijd. In Durban was het Israël dat met de beschuldiging van racisme en apartheid in de beklaagdenbank werd geplaatst. In Israël zelf werd dat geïnterpreteerd als een wereldomspannende antisemitische coalitie. Minister van buitenlandse zaken Van Aartsen reageerde hierop met de opmerking dat we ons moeten concentreren op de strijd tegen racisme waar ook ter wereld en die strijd niet mogen verwarren met het Israëlisch-Palestijnse conflict.

De vraag is echter wat onder racisme te verstaan valt. Zoals ik al eerder heb betoogd,¹ is van een intellectueel verantwoord gebruik van deze stigmatiserende kwalificatie in veel gevallen geen sprake. In het kader van de discussie over het Nederlandse vreemdelingen- en minderhedenbeleid is daaronder van alles gebracht dat mijns inziens heel discutabel is, zoals bijvoorbeeld het opkomen voor het bestaan van een eigen nationale identiteit; pleidooien voor inburgering van migranten; het problematiseren van de multiculturele samenleving en van de actuele bevolkingsdichtheid – Nederland raakt vol – wat in de jaren '50 ook al is gebeurd en toen leidde tot een actief emigratiebeleid; de kreet 'eigen volk eerst' e.d.² In een discussie met mij hierover merkte de volkenrechtsgeleerde Th. van Boven – in Durban aanwezig als adviseur van de Nederlandse delegatie – op dat, naar hij hoopte, op de Wereldconferentie te Durban het besef zal groeien dat problemen van racisme niet worden opgelost door hun bestaan te ontkennen of in omvang te reduceren. Wat het Israëlisch-Palestijnse conflict betreft, is dat laatste in Durban wel degelijk gedaan. Dat Israël beslist geen onbesmet blazoen heeft als het om racisme gaat, zal ik hier kort toelichten.

Intern kolonialisme

Bij de viering van het 50-jarig bestaan van de staat Israël is zowel in Israël als daarbuiten in pers- en andere publikaties meer dan voorheen aandacht geschonken aan de keerzijde van de geboorte en ontwikkeling van deze nieuwe naoorlogse staat, te weten de consequenties die dit heeft gehad voor de inheemse bewoners van Palestina. Voor hen betekende de joodse staatsvorming namelijk verdrijving van huis en haard en onteigening van hun grond. En wie niet naar elders vluchtte, raakte onderworpen aan een nieuw bewind met duidelijke koloniale trekken. Bij kolonialisme denken we gewoonlijk aan de opbouw van win-gewesten overzee voor economisch en politiek profijt, zoals die sinds de 16de eeuw vanuit Europa op gang kwam, en hand in hand hiermee de ontwikkeling van een Europees superioriteitsbesef en het discrimineren van gekleurde volken. Maar in de literatuur over kolonialisme wordt daarnaast ook aandacht geschonken aan de ontwikkeling van *intern kolonialisme* ter aanduiding van een situatie waarin een bovendrijvende en overheersende groep een onderliggende groepering behandelt op een manier analoog aan die van traditionele koloniale relaties.

Intern kolonialisme manifesteert zich in verschillende verschijningsvormen, die herleid kunnen worden tot vijf typen.³ Het *eerste* is het resultaat van volksplantingskolonialisme: d.w.z. de vestiging van kolonisten in een ander land, waar zij erin slagen een overheersende maatschappelijke positie op te bouwen en daarbij in conflict komen met de oorspronkelijke bewoners: indianen in Amerika, eskimo's in Canada, aboriginals in Australië en maori's in Nieuw-Zeeland. Die oorspronkelijke bevolking is in die landen daarna systematisch gereduceerd tot ongevaarlijke restgroeperingen en vervolgens onder controle gehouden in aparte gebieden. Het *vijfde* type is een toegespitste variant van het eerste. Het gaat daarbij om groepen

van kolonisten die er ook in slagen in het andere land waar zij zich vestigen dominant te worden, maar de inheemse bevolking als (potentiële) machtsfactor niet weten uit te schakelen. De joden in Israël en de blanke kolonisten in Zuid-Afrika zijn daarvan bekende voorbeelden, evenals de kolonisatie van Noord-Ierland door protestantse Schotten sinds de 17de eeuw, resulterend in een politieke en economische overheersing van de inheemse Ierse katholieken, die daartegen in de vorige eeuw in verzet zijn gekomen. De zwarten in Zuid-Afrika, de Palestijnen in Israël en de Ierse katholieken in Noord-Ierland verkeren wat dit betreft in een vergelijkbare positie, evenals hun overheersers. De beoordeling van de conflictsituatie waartoe die overheersing heeft geleid, is echter heel verschillend. Zo is bijvoorbeeld op het interne kolonialisme in Zuid-Afrika heel anders gereageerd dan op dat in Israël. Om historische redenen is dat overigens zeer wel begrijpelijk.

Evenals het interne kolonialisme van Afrikaners in Zuid-Afrika steunt dat van de joodse staat op een etnisch-nationalistische grondslag. Die verwantschap heeft er mede toe geleid dat Israël tijdens de apartheid in Zuid-Afrika een van de weinige bondgenoten was van het apartheidsregime. Terwijl de meeste westerse landen sancties tegen Zuid-Afrika steunden, bleef Israël (militaire) zaken doen met dat regime. Voor Israël heeft het zionisme – onmiskenbaar een ideologisch produkt van het koloniale denken van zijn tijd – gediend als etnisch-nationalistische grondslag. De joodse staat wordt daarin opgevat als een exclusief joodse toevluchtsstaat en is als zodanig gebaseerd op een strikt etnische opvatting van nationaliteit. Op grond daarvan hebben alle joden waar ook ter wereld het recht zich duurzaam in Israël te vestigen. De in dit land achtergebleven Arabieren delen uiteraard niet in die exclusief joodse nationaliteit. Ze zijn daardoor een etnische minderheid van tweede-rangsburgers geworden, die tot de armsten in dit land behoren.

Zoals in westerse commentaren langzamerhand is onderkend, delen Palestijnen in het Midden-Oosten in zekere zin het tragische lot dat de joden eeuwenlang moesten ondergaan. Zij zijn als gevolg van de joodse staatsvorming in Palestina op hun beurt slachtoffer geworden van discriminatie en repressie, en evenals de joden verstrooid geraakt over allerlei landen. Zij vormen nu de grootste vluchtelingengroep in de wereld en leven veelal in armoedige omstandigheden. De westerse wereld heeft de delging van het eigen schuldgevoel over eeuwenlang antisemitisme, culminerend in de holocaust, voor een belangrijk deel afgewenteld op het Palestijnse volk. Die holocaust is nl. méér beslissend geweest voor het ontstaan van de staat Israël dan het zionisme. Zonder de holocaust zou het joodse volk waarschijnlijk niet de kracht en

de inspanning hebben opgebracht die staat in het leven te roepen en zou de internationale gemeenschap de joodse bevolking in Palestina géén eigen joodse staatsvorming hebben toegestaan.⁴ Dit blijkt ook uit het feit dat de holocaust een beslissende rol heeft gespeeld in het besluit van de Amerikaanse president Harry Truman om, ondanks het verzet hiertegen van zijn minister van buitenlandse zaken George Marshall, over te gaan tot erkenning van de joodse staat. Voorts herinner ik eraan dat het zg. reform-jodendom van vóór de oorlog het streven naar een joodse staat nadrukkelijk van de hand wees. Het zag daarin een verwerpelijke uiting van politiek particularisme en streefde daartegenover juist naar assimilatie van joden ter plaatse. De diaspora zagen deze joden niet langer als ballingsoord, maar als een opdracht tot verbreding van joodse idealen overal ter wereld; een opvatting die door moderne joodse theologen vrij algemeen werd gedeeld.⁵

Dat de staat Israël een *intern koloniaal* karakter zou hebben, wekt niet zelden bevreemding. Het zionisme, zo betoogt men, streefde als exponent van joods nationalisme naar de vestiging van een joodse staat in Palestina. Het ging hier om de terugkeer van een volk zonder land naar een gebied waar dat volk vroeger (2000 jaar geleden) woonachtig was. Met kolonialisme zou dit niets te maken hebben. Ik herinner er in dit verband aan dat het zionisme zijn ahang voornamelijk onder niet-gelovige joden had. Het religieuze argument van terugkeer naar het Beloofde Land mag gelden voor orthodoxe joden, maar zeker niet voor ongelovige joden, al beroepen die zich daar ter legitimering van hun streven wel op. Veel orthodoxe joden hebben zich juist gedistantieerd van het zionisme. Zij zagen daarin een verwerpelijke secularisatie van de joodse messiaanse traditie. Het einde van de joodse ballingschap mogen joden volgens hen niet op eigen titel afdwingen. Dat is uitsluitend het werk van God.⁶

Hoezeer in Israël sprake is van een situatie van *intern kolonialisme*, is in tal van publikaties uitvoerig beschreven en toegelicht.⁷ De verdeling van het land in het voormalige mandaatgebied Palestina tussen de oorspronkelijke bewoners en de joodse immigranten is volkomen *scheefgegroeid*. De Israëlische politiek van onteigening van Palestijnse grond loopt als rode draad door de geschiedenis van deze nieuwe staat. Naar schatting 60% van de aan Palestijnen toebehorende grond was medio jaren '90 in beslag genomen en onteigend. Illustratief voor de Israëlische politiek van kolonisatie en territoriale expansie is ook de nederzettingenpolitiek en de wijze waarop Oost-Jeruzalem als Palestijnse stad stap voor stap ontmanteld wordt en ingekapseld in Groot-Jeruzalem.

Met antisemitisme heeft het constateren hiervan niets

te maken. De kern van het Israëlisch-Palestijnse conflict is nog steeds hoe het door de VN erkende Palestijnse zelfbeschikkingsrecht te verzoenen met het begrijpelijke Israëlische streven naar beveiliging van de eigen zelfbeschikking. Het laatste krijgt nog steeds prioriteit boven het eerste. De verwezenlijking van het Palestijnse zelfbeschikkingsrecht is niet verder gekomen dan een soort thuisland, bestaande uit een lappendeken van enclaves, die door Israël om veiligheidsredenen gemakkelijk kunnen worden afgesloten, zoals steeds meer gebeurt als gevolg van de Palestijnse *intifadah*. Zij hebben veel weg van de thuislanden (*bantoestans*), zoals het apartheidsregime in Zuid-Afrika die creëerde voor het zwarte bevolkingsdeel.⁸ In een onlangs gepubliceerde Verklaring van het Geweten van 220 Zuid-Afrikanen van joodse afkomst wordt de Israëlische behandeling van de Palestijnen vergeleken met de blanke onderdrukking van de zwarte bevolking tijdens de apartheid.

Zionisme als nieuw voorbeeld van negatieve dialectiek

Zodra idealistisch begonnen *emancipatiebewegingen* succes hebben, raken zij in de regel zelf spoedig in de ban van het traditionele machtsdenken, gericht op politieke zelfhandhaving en versterking van de eigen machtspositie. Dit is een gevolg van de negatieve dialectiek die in het historische proces telkens opnieuw optreedt, o.a. ook in de ontwikkeling van het zionisme.⁹ De leiders ervan presenteerden zichzelf als dragers van een nieuw joods messianisme, een nieuwe profetische hoop op verlossing, maar ook als exponenten van het moderne, superieure westen, en als zodanig geroepen Palestina als onderontwikkeld gebleven gebied op te stoten naar het moderne westerse ontwikkelingsniveau. Herzl en zijn zionistische medestanders streden voor een eigen joodse staat in Palestina in de verwachting dat die gelijkelijk onderdak zou bieden aan alle bewoners aldaar, inclusief de Palestijnse Arabieren. Die zouden daardoor nieuwe ontwikkelingsmogelijkheden krijgen. Die joodse staat is in het Midden-Oosten een voorpost geworden van de moderne westerse beschaving, met een hoogontwikkelde economie, een gemiddeld inkomen dat twintig maal hoger ligt dan dat van de omringende Arabische landen, en in principe ook met een liberale democratie naar westers model.

Eenmaal aan de macht gekomen, is het zionisme veranderd in een instrument ter legitimering en handhaving van de joodse heerschappij in Israël. Met het oog daarop is de heersende stroming daar in de ban geraakt van een calculerende en op expansie gerichte machtspolitiek en een nationaal veiligheidssyndroom dat herinnert aan een soortgelijke veiligheidsobsessie die veel Latijns-Amerikaanse landen in de jaren '70 en

'80 in zijn greep had. Al kan men Israël wellicht nog geen 'garrison state' noemen, het land is door die veiligheidsobsessie wel een 'nation in arms' geworden. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de uitwisselbaarheid van politieke en militaire elites en de manipulatie van de ene elite door de andere. Het desastreuze ingrijpen van Israël in Libanon in de jaren '80 was daarvan een saillant voorbeeld. Met het oog op de nationale veiligheid heeft de Israëlische veiligheidsdienst Mossad de afgelopen jaren een hele reeks van politieke moorden – doodstraf zonder vorm van proces – uitgevoerd met instemming van regering en parlement. Liquidaties van verdachte Palestijnen zijn de laatste tijd ook aan de orde van de dag.

Een ironische noot is in dit verband dat de repressie van het Palestijnse verzet steunt op de *Emergency Act* die het Britse bewind in 1947 had afgekondigd teneinde het hoofd te bieden aan het toenmalige zionistische terrorisme. Zionistische kopstukken als voormalig premier Begin en zijn opvolger premier Shamir zijn hun politieke loopbaan, zoals bekend, begonnen als politiek terrorist.

Op grond van die *Emergency Act* kan de overheid zonder vorm van proces tot arrestatie overgaan. Voor bewijs is niet meer nodig dan een bekentenis, en de meeste veroordelingen worden uitgesproken op basis van bekentenissen. Ter verkrijging daarvan wordt zonodig psychische en fysieke marteling toegepast. In de jaren '70 hebben joodse advocaten als Felicia Langer en Leo Tsemel als verdedigers van Palestijnse arrestanten daar in woord en geschrift al krachtig tegen geprotesteerd. Israël, zo constateerden zij, kent alleen mensenrechten voor joden, zoals het apartheidsbewind van Zuid-Afrika die alleen kende voor blanken. Die advocaten werden dientengevolge als een gevaar voor de nationale veiligheid gezien en behandeld. Lange tijd zijn de folterpraktijken officieel ontkend, maar sinds 1996 heeft het Hooggerechtshof in Jeruzalem het martelen van Palestijnse gevangenen onder bepaalde omstandigheden formeel toegestaan. Het ministerie van justitie wil dat nu zelfs wettelijk vastleggen. Deze en andere schendingen van elementaire mensenrechten zijn door Amnesty International en de VN-rapporteur inzake martelingen herhaaldelijk aan de kaak gesteld. Het joodse volk heeft blijkbaar niets geleerd van wat het zelf is aangedaan, verzuchtte een delegatie van Nederlandse (oud-)politici, ontwikkelingswerkers en oud-vakbondsmensen na een recent bezoek aan Palestijnse gebieden. Er is daar duidelijk sprake van een door de Israëlische regering van bovenaf gedirigeerd staatsterrorisme, constateerde delegatieleider en NOVIB-voorzitter mevrouw H. d'Ancona ontgoocheld.

De Palestijnse Preventive Security Service heeft overigens ook heel wat boter op het hoofd. Ook in de

Palestijnse gebieden vallen elementaire mensenrechten ten offer aan rigide eisen van openbare veiligheid, zij het dat die daar door het Israëlsche bewind aan het Palestijnse nationale gezag worden opgelegd als onderdeel van en voorwaarde voor het vredesproces. Er ontwikkelt zich daar een bovenlaag van het Palestijns nationale gezag en Palestijnse ondernemers die hun lot verbonden hebben aan normalisatie van de betrekkingen met Israël en de westerse wereld en hun beleid daarop zoveel mogelijk proberen af te stemmen. Zodoende groeit er een kloof tussen het Palestijnse nationale gezag onder de zeer autoritaire leiding van Arafat en de bevolking aan de basis die, zoals uit recente opiniepeilingen blijkt, steeds meer radicaliseert en sympathiseert met Palestijnse terroristische organisaties als Hamas en Islamitische Jihad. In de politiek bijzonder kwetsbare en economisch uiterst penibele situatie in de Palestijnse gebieden krijgt het streven naar democratisering van de Palestijnse samenleving uiteraard *weinig kans*.

Binationale staat of twee staten als oplossing

De les van het Israëlsch-Palestijnse conflict is dat men in de internationale politiek nog altijd zoveel recht heeft als men macht heeft.¹⁰ Op effectieve wijze maakt Israël gebruik van de machtspositie die het in de loop der jaren heeft opgebouwd en die het geleidelijk aan verzeft met een politiek van voldongen (machts-)feiten. Bij dit alles steunt het sinds jaren op een ijzersterke lobby in het westen, in het bijzonder in de Verenigde Staten, en op een geraffineerde propaganda,¹¹ waartegen het Palestijnse *public relations*-beleid armzalig afsteekt.

Sinds de gebeurtenissen van 11 september begint die externe steun af te brokkelen. Vrij algemeen geldt nu een rechtvaardige oplossing van het Israëlsch-Palestijnse conflict als een van de voorwaarden voor een succesvolle bestrijding van het internationale terrorisme. Een van de opties voor zo'n oplossing was een tijdlang het idee van een binationale staat waarin joden en arabieren op voet van gelijkheid vreedzaam zouden samenleven onder een gemeenschappelijk bestuur. In die richting dacht ook de grote joodse filosoof Martin Buber. Voor de toekomst van het zionisme was in zijn ogen beslissend hoe het zich opstelt tegenover 'Ismaël', de Palestijns-arabische broeder. Die broeder ook deel te laten uitmaken van het Heilig Verbond tussen het volk Israël en zijn land, zag hij als politieke prioriteit van de hoogste orde. Zo'n binationale staat druist evenwel in tegen het specifiek-joodse karakter van de staat Israël. Een probleem is inmiddels ook de grote ongelijkheid in economische en technologische hulpbronnen tussen beide bevolkingsgroepen.

De enige optie die nog een oplossing kan brengen, is de erkenning van een soevereine Palestijnse staat die het totale grondgebied van de bezette gebieden omvat, terwijl voor Jeruzalem een speciale status wordt gecreëerd. Dit betekent dus de volledige terugtrekking van Israël uit de bezette gebieden, overeenkomstig de VN-Veiligheidsraadsresoluties 242 en 338, en de ontmanteling van de joodse nederzettingen aldaar. De soevereiniteit van de joodse én de Palestijnse staat zou daarbij beperkt moeten worden door de oprichting van een economische unie tussen beide. Met de verdere gewelddadige toespitsing van het Israëlsch-Palestijnse conflict in de tweede *intifadah*, die nu zowel tegen Israël als tegen Arafat is gericht en waarbij in beide kampen een tragische terugval in oude reflexen te zien valt, wordt deze optie vooralsnog sterk gefrustreerd. In de strijd tegen internationaal terrorisme wordt terecht van vele kanten gesteld dat niet volstaan kan worden met een militaire aanpak daarvan, waarop vooralsnog te veel het accent ligt. Het gaat er uiteindelijk om de oorzaken van dit levensgevaarlijke fenomeen te liquideren, dus de voedingsbodem weg te nemen waarin het gedijt. In het Israëlsch-Palestijnse conflict betekent dit uiteraard een bewuste keuze voor laatstgenoemde optie. Alleen als een hernieuwd vredesproces in het vooruitzicht wordt gesteld dat hierop in principe gericht is, kan van Arafat redelijkerwijs verwacht worden dat hij het politieke geweld van Palestijnse terroristische organisaties met het nodige gezag de kop probeert in te drukken.

Moet de Europese Unie Israël op termijn het EU-lidmaatschap aanbieden, zoals oud-minister van defensie B. Stermerdink bepleit?¹² Ik weet niet of Israël daar onder de huidige omstandigheden positief op zal reageren. Maar Stermerdink heeft wel gelijk als hij stelt dat het Israëlsch-Palestijnse conflict zijn oorsprong vindt in Europa, in het bijzonder in de holocaust, en dat Europa zich daar dus nauw bij betrokken dient te voelen. ■

Noten

- 1 Zie o.a. S.W. Couwenberg (red.), *Nationale identiteit: van Nederlands probleem tot Nederlandse uitdaging*, Civis Mundi jaarboek 2001.
- 2 Zie hiervoor nader: S.W. Couwenberg, *In opdracht van de tijd*, 1992, blz. 86-100.
- 3 Zie C.A.O. van Nieuwenhuijze en L.A.V. Metsemakers, 'Dekolonisatie en intern kolonialisme', in: *Civis Mundi*, 2, 1989.
- 4 Zie in die zin ook de bekende Israëlsche schrijver A.B. Jehoshua in 'De wankel toekomst van een verdeeld Israël', in: *NRC Handelsblad*, 9 mei 1998.
- 5 Zie N.P. Levinson, *De Messias*, 1994.
- 6 *Ibid.*

- 7 Zie o.a. R. Soeterik, *50 jaar Israël – vergeten aspecten, pijnlijke feiten*, 1998, blz. 89-95.
- 8 Zie N. Chomsky, *World Orders Old and New*, 1996, blz. 276. Volgens Chomsky waren de ontwikkelingsmogelijkheden van de *bantoestans* in Zuid-Afrika zelfs een stuk beter dan die welke deel uitmaken van een Palestijns thuisland.
- 9 Zie Th.W. Adorno en N.M. Horkheimer, *Dialektik der Aufklärung*, 1949; en S.W. Couwenberg, *Geschiedenis als noodlot*, 1995, blz. 42 e.v.
- 10 Zie Spinoza, *Tractatus politicus*. cap. 2, par. 8.
- 11 In deze zin ook de Nederlandse diplomaat N. van Dam in *De vrede die niet kwam – Twintig jaar diplomaat in het Midden-Oosten* door Nikolaas van Dam en Jan van Keulen, 1997.
- 12 Zie *Europa van Morgen*, 19, 2001.

Over de auteur

DR S.W. COUWENBERG is directeur-hoofdredacteur van *Civis Mundi* en oud-hoogleraar staats- en bestuursrecht, aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

GENOOTSCHAPSPRIJS 2001

Voor het afgelopen jaar 2001 stelt het Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken (NGIZ) een prijs van € 750,= beschikbaar ter bekroning van een **doctoraalscriptie over een onderwerp aangaande internationale betrekkingen na 1945**.

Deze zal door een onafhankelijke jury worden toegekend aan de auteur(s) van de beste aan de jury voorgelegde scriptie.

De leden van de jury zijn:

Prof.dr ir J.J.C. Voorhoeve (voorzitter), hoogleraar Internationale Organisaties Universiteit Leiden;
 Jhr.dr G. van Benthem van den Bergh, oud-bijzonder hoogleraar Internationale Betrekkingen;
 Prof.dr P.W. Klein, oud-hoogleraar Algemene Geschiedenis Universiteit Leiden;
 De heer H.J. Neuman, oud-directeur Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael';
 Prof.dr L.B.M. Mennes, oud-hoogleraar Ontwikkelingsprogrammering Erasmus Universiteit;
 Prof.dr W.H. Roobol, oud-hoogleraar Europese Studies Universiteit van Amsterdam;
 Prof.dr B.A.G.M. Tromp, bijzonder hoogleraar Internationale Betrekkingen namens het NGIZ aan de Universiteit van Amsterdam.
 Secretaris van de jury: Mw dr M. van Leeuwen, plaatsvervangend Hoofd Onderzoek van het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael' , tel . 070 374 66 38, adres: mleeuwen@clingendael.nl

Naar de prijs kunnen mededingen studenten in de doctoraalfase (of afgestudeerden) aan een Nederlandstalige universiteit, en Nederlanders of Nederlandstalige Belgen, in een vergelijkbare fase (of afgestudeerd) aan een buitenlandse universiteit, die in het afgelopen academisch jaar een scriptie hebben geschreven over één van de volgende onderwerpen:

- algemene vraagstukken van internationale betrekkingen, zoals de ontwikkelings-samenwerking, be- en ontwapening, het internationale geldstelsel e.d. (waarbij in de probleemstelling de internationale aspecten van deze vraagstukken centraal moeten staan);
- ontwikkelingen in de internationale machtsverhoudingen, zoals die tot uiting komen in allianties, belangrijke vredesverdragen, statensystemen, e.d.;
- de buitenlandse politiek der verschillende landen;
- de wisselwerking tussen binnenlandse en buitenlandse politiek;
- internationale organisaties en integratieproblemen;
- theorievorming over internationale betrekkingen.

Dit is een tamelijk ruim terrein waarvan de grenzen mede bepaald zullen worden aan de hand van de relevantie van het behandelde onderwerp voor de actuele internationale politiek van na de Tweede Wereldoorlog.

De criteria op basis waarvan de jury de ingezonden scripties zal beoordelen zijn:

- wetenschappelijke kwaliteit;
- oorspronkelijkheid;
- presentatie en vormgeving.

De scriptie moet beoordeeld zijn door een lid van het wetenschappelijk personeel van een Nederlandse of Nederlandstalige Belgische universiteit. De inzending van de scripties kan slechts geschieden door deze laatste persoon, op anonieme basis, d.w.z. de naam van de auteur(s) niet te vermelden. De scriptie moet in het Nederlands, Frans, Duits of Engels zijn gesteld en zijn getypt.

Inzendingen voor de **Genootschapsprijs 2001** dienen te geschieden **vóór 1 april 2002, in tweevoud** aan de Secretaris van de Jury van de Genootschapsprijs, Postbus 93539, 2509 AM, 's-Gravenhage.

De Verenigde Naties: dam tegen de botsing der beschavingen

RIK COOLSAET

IN SEPTEMBER 2000 LANCEERDE EEN EMINENTE GROEP VAN Wijzen, op initiatief van de Iraanse president Khatami, het VN-Jaar van de Dialoog tussen Beschavingen. De ironie van het lot wilde dat uitgerekend dat jaar 2001 wel eens in het teken zou kunnen staan van precies het omgekeerde, de botsing der beschavingen. De tragedie van de duizenden slachtoffers van de terroristische aanslagen op de WTC-torens in New York en het Pentagon in Washington was aanleiding tot allerlei sloganeske reacties, gaande van 'de Derde Wereldoorlog is begonnen' tot een 'nieuwe kruistocht', die alle de indruk gaven dat wij aan de vooravond stonden van een frontale botsing tussen het Westen en de moslimwereld. Daarmee leek een voorspelling akelig dichtbij te komen. In 1993 had de Amerikaanse hoogleraar Samuel Huntington immers het doembeeld geschilderd van een nieuwe wereldorde in de ban van botsende beschavingen, met als summum een *clash* tussen het Westen en de rest van de wereld.

Huntingtons wereld was de reactie van een pessimist op een ander toekomstscenario, dat een jaar eerder op veel applaus was onthaald. Francis Fukuyama had in 1992 het einde van de geschiedenis voorspeld. Hij bedoelde daarmee dat het einde van de Koude Oorlog ook het einde had ingeluid van elk alternatief voor het Westerse samenlevingsmodel. De Koude Oorlog betekende de triomf van de ideale staat – de liberale democratie – en de triomf van de ideale economische organisatie – de liberale vrije-markteconomie. Fukuyama's Nieuwe Wereldorde was als het ware het eindpunt van een lange historische evolutie, een hegeliïanese synthese.

Huntington echter keek naar Joegoslavië en beseftte dat die ideale wereld van harmonie en euforie nog wel even op zich zou laten wachten. De tragedie van 11 september lijkt Huntington in zijn pessimisme alleen maar gelijk te geven.

Welke bedenkingen men ook moge hebben bij de gebeurtenissen en publieke verklaringen die volgden

in de maanden na de aanslagen, toch is er op zijn minst één lichtpunt, namelijk de steeds herhaalde bevestiging door nagenoeg alle politieke leiders, zowel hier in het Westen als elders in de wereld, dat dit terroristische geweld juist *niet* gezien zou mogen worden in dat perspectief van botsende beschavingen. In België had premier Verhofstadt het onmiddellijk na de aanslagen over de dringende noodzaak het multiculturalisme in onze samenleving te koesteren. In de Arabische pers was tegen december 2001 een duidelijke campagne gestart om Osama Bin Laden af te schilderen als datgene wat hij echt is, namelijk een geïsoleerde misdadiger, die de islam misbruikt om zichzelf als een moderne Saladin aan te dienen in zijn fantasiewereld van terreur en intolerantie.¹ In de Verenigde Staten riep president Bush zijn landgenoten herhaaldelijk op hun medeburgers van Arabische afkomst niet over dezelfde kam te scheren als de terroristen. Dat laatste is op zich zelf al een opmerkelijke vooruitgang in vergelijking met de Tweede Wereldoorlog, toen de Amerikaanse president geen moment aarzelde alle Amerikanen van Japanse afkomst op te sluiten omdat ze er automatisch van verdacht werden een vijfde colonne te vormen.

Wat 'beschavingen' zijn, zal nooit iemand met exacte precisie kunnen omschrijven. Er zijn natuurlijk wel tientallen definities, de ene al omvattender dan de andere. Ze trachten alle hetzelfde te doen, namelijk een reeks kenmerken definiëren die één groep mensen onderscheidt van een andere groep. Vele definities zijn dan ook arbitrair en sommige niet erg overtuigend. In die zin is het begrip 'beschaving' even wazig als het begrip 'volk', dat nochtans in de aanhef van het Handvest van de Verenigde Naties wordt gebruikt, of het begrip 'ras', dat in de negentiende eeuw zo courant werd gebruikt, maar nu wat uit de mode is geraakt. Het zijn alle begrippen die snel aan het kwalijke euvel gaan lijden dat de *verschillen* tussen groepen mensen meer in de verf worden

gezet dan de *gelijkenissen*, en die dus de indruk wekken van onveranderlijke monolithische blokken.

Dat doet mij denken aan het doodsimpele, maar ontroerend mooie verhaal dat de Marokkaanse romancier Tahar Ben Jelloun aan zijn dochter vertelde, toen die hem vroeg hoeveel menselijke rassen er eigenlijk op deze aarde rondliepen: 'Écoute bien, ma fille, les races humaines n'existent pas. Il existe un genre humain dans lequel il y a des hommes et des femmes, des personnes de couleur, de grande taille ou de petite taille, avec des aptitudes différentes et variées. [...] Le mot "race" ne doit pas être utilisé pour dire qu'il y a une diversité humaine. Il a été utilisé pour exagérer les différences apparentes, c'est-à-dire physiques. [...] Je te propose donc de ne plus utiliser le mot "race".'²

Ik denk dat we 'beschaving' nog het best kunnen voorstellen als dat wat kenmerkend is voor een groep mensen, op dezelfde manier als 'identiteit' dat is voor elk van ons afzonderlijk – maar dan wel 'identiteit', zoals omschreven door de Frans-Libanese essayist en romancier Amin Maalouf. De identiteit van iedere persoon, aldus Maalouf, is uniek, omdat de levenswandel van eenieder uniek is. Identiteit heeft meer te maken met de relaties met onze tijdgenoten dan met een erfenis van onze voorouders. Iemands persoonlijkheid wordt immers gekneed door de ervaringen die hij opdoet, de ontmoetingen die hij heeft en de botsingen die hij meemaakt. Iedereen bezit, met andere woorden, een 'complexe', een 'samengestelde' identiteit.³

Sommige van die deelaspecten liggen gevoeliger dan andere, zoals religie en taal. Soms voelt men zich bedreigd in één van die gevoelige aspecten van zijn identiteit, bijvoorbeeld als gevolg van discriminatie. Vanaf dat moment gaat dat bedreigde aspect, aldus nog steeds Maalouf, je hele identiteit domineren. Je ontdekt de solidariteit van soortgenoten en de aldus gecreëerde groep kan zich gaan gedragen als een 'moorddadig roofdier' van het soort dat we gezien hebben in Rwanda, in Joegoslavië, in Libanon.

Wie de verschillen tussen individuen of tussen beschavingen al te sterk in de verf zet, vraagt om moeilijkheden. Dat betekent echter niet dat wij in het omgekeerde moeten vervallen. Juist omdat wij allen als individu uniek zijn, zijn wij van elkaar ook verschillend. Dat geldt ook voor groepen mensen, of – zo men wil – voor beschavingen. Verschillen zijn ten dele het resultaat van onze historische erfenis, maar wellicht nog meer van de omstandigheden waarin we als groep leven, van onze persoonlijke ervaringen en van de kansen die we gekregen hebben. Juist deze diversiteit maakt dat we een *dialogue* nodig hebben. Maar de eerste bedoeling van een dialoog is te leren en niet de eigen waarheid tegen elke prijs te willen verkondigen.

Hoe kunnen we beletten dat de reële diversiteit wordt aangegrepen om de verschillen te zeer in de verf te zetten? Twee voorwaarden moeten daartoe vervuld worden.

Een dialoog veronderstelt, ten eerste, een principiële gelijkheid onder de gesprekspartners. De Nigeriaanse schrijver en Nobelprijswinnaar Wole Soyinka – een van de Wijzen die het Jaar van de Dialoog tussen Beschavingen hebben gelanceerd – had het daarbij over een dialoog tussen gelijken, niet een dialoog gebaseerd op dominantie.⁴ Er is géén dialoog mogelijk als men – zoals de Italiaanse premier Berlusconi in september 2001 – vertrekt vanuit de basisstelling dat de westerse beschaving op een hoger niveau staat dan de islam, om vervolgens uit te nodigen tot het voeren van een gesprek. Ik vrees dat als we de rekensom zouden maken, het dan zou blijken dat door de eeuwen heen meer mensen vermoord werden door christenen dan door moslims, zoals uitgerekend Huntington onlangs verklaarde. Wereldoorlogen en volkenmoorden zijn in onze westerse geschiedenis helaas iets te veel voorgekomen om nog aannemelijk te maken dat wij hoog van onze toren zouden kunnen blazen.

De tweede leidraad voor de voorkoming van ideologisch misbruik van een situatie van reëel aanwezige diversiteit is te benadrukken wat ons bindt, eerder dan wat ons scheidt. Of het nu Zarathoestra was of Confucius, Boeddha, Jezus of Mohammed,⁵ allen hebben op de een of andere manier hetzelfde standpunt vertolkt als Tahar Ben Jelloun, namelijk dat er maar één mensheid is, met andere woorden, dat er meer is dat ons bindt dan dat ons scheidt. In alle religies en beschavingen zijn er bij tijd en wijle mensen geweest die juist die gemeenschappelijke lotsbestemming hebben willen benadrukken en daarom pleitten voor een mondiale ethiek die ons gedrag richting moest geven: je moet voor de ander wensen wat jij voor jezelf wenst (Boeddha) en ervan uitgaan dat wat pijnlijk is voor jou, dat ook voor hem is (Mohammed). Indien mensen en dus ook beschavingen een *gemeenschappelijk streefdoel* vinden, zijn ze immuun voor politieke exploitatie waarbij ze tegen elkaar worden opgezet.

Verenigde Naties maken nieuwe start

En precies op dit punt beland, komen we terecht bij de Verenigde Naties. Zoals de naam van de wereldorganisatie zegt: aan het einde van de Tweede Wereldoorlog waren naties – volken – verenigd in een gemeenschappelijke doelstelling, namelijk een nieuwe wereldoorlog vermijden, door de fouten van het interbellum niet opnieuw te maken en zichzelf de instrumenten – in de eerste plaats de Verenigde Naties – te geven om vrede en welvaart voor iedereen te waarborgen.

Deze gemeenschappelijke doelstelling heeft het einde van de oorlog helaas niet lang overleefd. Samenwerking maakte snel plaats voor confrontatie, geloof in rede en vooruitgang voor de Koude Oorlog, machtsstrijd en ideologische verdeeldheid, met de Berlijnse Muur als symbool van de verdeling van Europa en van de hele wereld. De Verenigde Naties als gemeenschappelijke lotsbestemming en doelstelling verschrompelde naarmate de verschillen tussen Oost en West, tussen Noord en Zuid de overhand kregen.

Toen, twaalf jaar geleden, de Muur viel en er aan de Koude Oorlog een einde kwam, waren de verwachtingen dan ook hooggespannen. De toenmalige Amerikaanse president George Bush Sr voorspelde, op het hoogtepunt van de Golfcrisis, een 'Nieuwe Wereldorde'. Daar is nadien vaak heel cynisch over gedaan. Bush verwees daarmee echter naar een wereld zoals ook de architecten van de Verenigde Naties in 1945 die tot stand hadden willen brengen, waar niet het machtsevenwicht, maar het internationale recht zou heersen, waar de belangen van de wereldbevolking als geheel belangrijker zouden zijn dan de onderlinge verschillen. Er werd gesproken over een 'vredesdividend', waardoor militaire uitgaven zouden verminderen en meer geld naar de Derde Wereld zou vloeien. Welvaart voor iedereen in een wereld zonder oorlogen leek tien jaar geleden eindelijk binnen handbereik.

De Verenigde Naties werden gezien als de enige instantie die tot het gebruik van geweld mocht beslissen om tot de oplossing van een conflict te komen, zoals voorzien in het Handvest. Het internationaal recht – waar de Verenigde Naties symbool voor stonden – zou de nieuwe stabiliserende factor worden, nu de stabiliteit als gevolg van bipolariteit en confrontatie verdwenen was. Deze gemeenschappelijke visie kwam tot uiting in de Golfoorlog. In essentie waren de Golfoorlog en de reactie erop te verklaren als een botsing met wat elders in de wereld, in de eerste plaats in Europa, gebeurde. Daar weken confrontatie en gebruik van militaire middelen voor samenwerking en diplomatie, terwijl men in de Golf getuige was van de invasie door een lokale dictator van een klein buurland.

De Golfoorlog werd algemeen als een geslaagde test voor de Verenigde Naties beschouwd. Het mechanisme van collectieve veiligheid – nu pas voor de tweede keer gebruikt (na Korea) sedert het ontstaan van de wereldorganisatie – leek het basismechanisme te zullen worden ter waarborging van de veiligheid van alle staten, precies zoals voorzien in het VN-Handvest. De organisatie kende een geweldige toename van het aantal vredesoperaties: tussen 1988 en 1996 werden 29 nieuwe vredesmachtsen opgericht (meer dan het dubbele van de voorbije veertig jaar), met een maximum van 78.500 blauwhelmen in 1993.

Nieuw was daarenboven dat het optreden van de

Verenigde Naties niet langer werd ingeperkt door het beginsel van de absolute soevereiniteit, vertaald in het klassieke principe van niet-inmenging in binnenlandse aangelegenheden. Niet-gouvernementele organisaties als *Médecins sans Frontières* (Artsen zonder Grenzen), met Bernard Kouchner als spilfiguur, hadden het als eerste gehad over 'le droit' en vervolgens 'le devoir d'ingérence'. Inmenging met een humanitair motief zou dus van recht tot plicht worden. VN-secretaris-generaal Boutros-Ghali vertolkte eenzelfde evolutie in de geesten tijdens de Mensenrechtenconferentie van Wenen in juni 1993: 'The State must be the best guarantor for human rights. It is the State that the international community should principally entrust with ensuring the protection of individuals. However, the issue of international action should be raised when States prove unworthy of this task, when they violate the fundamental principles laid down in the Charter of the United Nations, and when – far from being protectors of individuals – they become tormentors. In such circumstances the international community must take over from the States that fail to fulfil their obligations. I am asking whether a State has the right to expect absolute respect from the international community when it is tarnishing the noble concept of sovereignty by openly putting that concept to a use that is rejected by the conscience of the world and by the law.'

De jaren '90 zaggen bovendien de opkomst van nieuwe begrippen, zoals 'duurzame ontwikkeling' en 'global governance' of het beheer van onze 'global neighbourhood', de mondiale publieke goederen. Dit vocabularium weerspiegelde niet alleen het toegenomen besef dat verafgelegen gebeurtenissen ook op het eigen land invloed hadden, of anders geformuleerd, het bewustzijn van een lotsverbondenheid op wereldschaal. Het vertolkte ook de visie dat we deze aarde slechts geërfd hebben en dat we dus de verantwoordelijkheid hebben die aarde ook in goede staat door te geven aan wie na ons komt.

Ook hier leek voor de Verenigde Naties een sleutelrol te zijn weggelegd. Naast collectieve veiligheid leken de VN ook een centrale instelling te gaan worden voor het beheer van transnationale, grensoverschrijdende problemen ('problemen zonder paspoort', zoals Kofi Annan ze noemde) van sociale en economische aard, wat herinnerde aan de oorspronkelijke tweede opdracht van de wereldorganisatie. Een snelle openvolging van mondiale conferenties zag het licht: over leefmilieu en ontwikkeling (Rio, 1992); mensenrechten (Wenen, 1993); bevolking (Kairo, 1994); sociale ontwikkeling (Kopenhagen, 1995); en vrouwen (Peking, 1995). Deze vormden te zamen de blauwdruk van een ambitieuze wereldagenda, in sommige gevallen gebaseerd op juridisch bindende con-

venties en regelmatige toetsingsconferenties. Dit alles gaf op zijn minst de *indruk* dat er in de internationale gemeenschap een sterke conceptuele basis bestond om de VN een centrale rol te laten spelen in het beheer van deze grensoverschrijdende agenda, omdat – zo oordeelde men – de besproken problemen een omvang hadden genomen die het vermogen van elk van de lidstaten afzonderlijk om ze metterdaad aan te pakken, te boven ging.

De hoop op een hernieuwde jeugd voor de Verenigde Naties, bevrijd van hun verlamming door het gewicht van de Koude Oorlog, sprak uit het rapport dat Boutros-Ghali in 1992 op verzoek van de Veiligheidsraad neerlegde. Zijn *Agenda for Peace* was het meest ambitieuze programma voor een activistische en dynamische rol voor de VN ooit voorgesteld door een secretaris-generaal. Dit document vond ook zijn neerslag in de tientallen projecten en ontwerpen die de nieuwe wereldorde gestalte wilden geven rond de Verenigde Naties, naar aanleiding van de vijftigste verjaardag van de organisatie (1995).

Desillusies en nieuwe wereldwanorde

Maar gaandeweg zou de hoop op een betere wereld verbleken. In de tweede helft van de jaren '90 stapelde zich een reeks ontwikkelingen op die aanvankelijk geïsoleerde gebeurtenissen leken te zijn, niet conform de algemene positieve ontwikkeling in de internationale relaties, maar die geleidelijk aan de aangekondigde 'nieuwe wereldorde' deden kantelen in een 'wereldwanorde'.

Dat gevoel van onbehagen beperkte zich overigens niet tot de internationale politiek. Ook in de binnenlandse politiek leken onzekerheid, onvoorspelbaarheid en ondoorzichtigheid door te dringen, wat zich vertaalde in klagzangen over de kloof tussen burger en politiek, maar ook in de opkomst van uiterstrechtse milities in de Verenigde Staten (in de eerste helft van de jaren '90) en in het succes van extreme politieke formaties in het Westen en van religieus geïnspireerd fanatisme elders in de wereld, die gemeenschappelijk hadden dat ze elk een schijnbaar simpele oplossing leken te bieden voor de complexiteit van de huidige wereldwanorde.

Begonnen in een atmosfeer van euforie (een wereld zonder oorlog en met groeiende welvaart voor iedereen) is de zich na de Koude Oorlog aftekenende wereldorde in nauwelijks tien jaar tijd uitgemond in haar spiegelbeeld. De hypothesen waarop het geloof in de nieuwe wereldorde waren gebouwd, hadden de test van de werkelijkheid blijkbaar niet doorstaan. In plaats van minder oorlogen, waren er meer gekomen, waaronder opnieuw een volkenmoord, ditmaal in Rwanda (1994). Militaire macht stond en staat

opnieuw in het centrum van de internationale relaties, zoals de dagelijkse beelden uit het Midden-Oosten ons leren. De mondialisering heeft in de ogen van velen géén harmonieuze economische ontwikkeling opgeleverd, maar een terugkeer naar de *booms-and-busts*, monetaire chaos en een groeiende inkomenskloof – een explosief mengsel dat in het verleden veel ravage heeft aangericht. Het geloof in de maakbaarheid van de samenleving, nationaal en internationaal, ruimde baan voor een gevoel van machteloosheid.

In een periode van nog geen tien jaar is de wereld, met andere woorden, een gemeenschappelijk streefdoel kwijtgeraakt. Zolang dat er niet opnieuw is, zal de uitdrukking 'internationale *gemeenschap*' een inhoudsloos begrip blijven.

Wat thans in concreto en op korte termijn de meeste zorgen baart, is de vraag of de Verenigde Staten in de nasleep van de terroristische aanslagen van september 2001 de verleiding zullen weerstaan als zelfbenoemde sheriff met enkele zelfgekozen *deputies* uit te rukken, telkens als men van mening is dat hun belangen bedreigd worden, maar dan ook alleen in dat geval. Dat kan geen duurzame of legitieme wereldorde opleveren. Om duurzaam en legitiem te zijn moet een wereldorde immers waken over de belangen van allen, niet alleen over die van de deelnemers aan de *posse*.

De nieuwe Amerikaanse houding inzake het Midden-Oosten lijkt allesbehalve bemoedigend in dat opzicht. Michael Howard, de briljante Britse militaire historicus, drukte er terecht zijn verbazing over uit dat wij in het Westen zo weinig begrip en medeleven hebben opgebracht voor de immense crisis waarmee de buitengewoon talrijke bevolking van de Maghreb via het Midden-Oosten en Centraal-Azië tot Zuid-, Zuidwest-Azië en Indonesië te kampen heeft: 'overpopulated, underdeveloped, being dragged headlong by the West into the post-modern age before they have come to terms with modernity'.⁶

Dat lijkt dan ook de essentie te raken van wat het moeilijkste, maar op iets langere termijn ook het meest ingrijpende probleem is waar de wereld van de 21ste eeuw mee te maken zal hebben. Amartya Sen, Nobelprijswinnaar economie in 1998, schreef in zijn *Tien waarheden over de mondialisering*: 'Nooit eerder is de wereld zo rijk geweest als vandaag, maar nooit eerder was ook de ongelijkheid groter. Wie geen oog heeft voor dit schrijnende contrast, kan de scepsis niet begrijpen die de huidige wereldorde oproept.' En ook: 'Direct en indirect is ongelijkheid vandaag de dag het meest essentiële vraagstuk, want de grootste provocatie.'⁷

De wereld heeft de afgelopen twee decennia een regellose mondialisering gekend, voortgestuwd door de anonieme krachten van economie en financiën, en

vergezeld van het geloof in een onzichtbare hand die deze krachten in goede banen zou leiden. De belofte van welvaart voor iedereen is echter niet bewaarheid geworden. Integendeel, de ongelijkheid in en tussen staten is schrijnend toegenomen en de manier waarop sommige grote ontwikkelingslanden hun achterstand trachten in te halen, kan een bedreiging zijn voor iedereen. Simpel geschetst: het westers economisch model – dat gebaseerd is op het gebruik van fossiele brandstoffen, auto's en wegwerpproducten – kan door de rest van de wereld met zijn tien miljard bewoners in de komende eeuw niet worden overgenomen, op gevaar af tot een onleefbare wereld te leiden.

Als dit probleem verwaarloosd wordt, dan dreigt dit de stabiliteit van de wereldorde van de komende eeuw op een dramatische manier aan te tasten. Het Internationale Rode Kruis heeft in de zomer van 1999 gewaarschuwd voor een reeks megarampen die ons bedreigen als gevolg van de explosieve combinatie van de aantasting van ons leefmilieu, de ontbossing, het broeikas effect enerzijds en de bevolkingsgroei en de aanhoudende armoede anderzijds.⁸

Uitdagingen

In de loop van de komende eeuw zal het mondiale karakter van heel wat hedendaagse risico's nog veel duidelijker te voelen zijn dan vandaag. Het zijn uitdagingen die door geen enkele staat nog op eigen kracht kunnen worden opgevangen, maar die niettemin een bedreiging vormen voor allen: georganiseerde misdaad en handel in drugs, terrorisme, witwaspraktijken en financiële speculatie, uitputting van het visbestand en stijging van het zeeniveau, uitputting van de fossiele energiebronnen en verlies aan biodiversiteit, enz. Dit zijn uitgerekend de publieke goederen die beheerd moeten worden in naam en ten voordele van de hele wereldgemeenschap, juist om te vermijden dat zij ten onder gaan in een strijd tussen *haves* en *have-nots*, de klassieke motor van internationale conflicten.

Tien jaar geleden zag het er naar uit dat een hervormde en versterkte Verenigde Naties een centrale rol zouden bekleden in dit mondiale beheer. Vandaag echter is de toekomst van de VN bewolkt en het ontbreekt de lidstaten aan een gemeenschappelijke visie op de noodzaak en de functies van de wereldorganisatie. Het lijkt erop dat de verantwoordelijkheid van de staten voor het in stand houden van een wereldorganisatie wordt overgenomen door een nieuwe generatie mondiale filantropen, zoals George Soros en Ted Turner, en dat unilateralisme en verwaarlozing van de behoefte tot mondiale regulering de plaats hebben ingenomen van onze nauwelijks tien jaar oude dromen van een 'beter georganiseerde en meer vreedevolle wereld' – de woorden die Kofi Annan gebruikte in

zijn dankwoord bij het nieuws dat de Nobelprijs voor de Vrede dit jaar de wereldorganisatie te beurt was gevallen.

De toekomst kan niet worden voorspeld. De toekomst moet gemaakt worden. Van één enkele zekerheid mogen we echter wel uitgaan: aan zichzelf overgelaten, wordt de wereld van morgen opnieuw een jungle waarin slechts de wet van de sterkste geldt. Dat hoeft niet zo te zijn. Ook voor de internationale samenleving geldt wat Montesquieu ooit over de nationale samenleving schreef: in een wereld met spelers van ongelijke macht is het de vrijheid die onderdrukt en de wet die bevrijdt. ■

Noten

- 1 *Washington Post*, 23 november 2001.
- 2 Tahar Ben Jelloun, *Le racisme expliqué à ma fille*, Parijs: Seuil, 1998, blz. 20-21 (in het Nederlands vertaald als: *Papa, wat is een vreemdeling?*, Amsterdam: De Geus, 2001).
- 3 Amin Maalouf, *Les identités meurtrières*, Parijs: Grasset, 1998 (in het Nederlands vertaald als: *Moorddadige identiteiten*, Amsterdam: Arena, 1999).
- 4 Unescopress on line, 2000-79, 6 september 2000.
- 5 Leonard Swidler, *Global Dialogue and Global Ethic*, Global Dialogue Institute, 1998.
- 6 Michael Howard, 'Mistake to declare this a war'. Toespraak voor het Royal United Services Institute, zoals weergegeven in *The Guardian*, 31 oktober 2001.
- 7 *Le Monde*, 19 juli 2001.
- 8 *World Disasters Report 1999*. Genève: International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies.

Over de auteur

RIK COOLSAET is hoogleraar internationale betrekkingen aan de Universiteit Gent. Dit artikel vormt een bewerking van de rede die hij hield ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Vereniging voor de Verenigde Naties (België), Gent, 8 december 2001.

Ook civiele technocraten schonden mensenrechten

Jan Thielen: Zorreguieta, een biografische schets.
Amsterdam: Mets & Schilt, 2001

SONJA LEFERINK

Jan Thielen schrijft biografische schets over Zorreguieta en diens rol in Argentijnse dictatuur

Is ZORREGUIETA EEN 'NEOLIBERALE technocraat die niets wilde weten van de politieke implicaties van zijn functies', zoals de historicus Michiel Baud schrijft in zijn rapport *Militair geweld, burgerlijke verantwoordelijkheid. Argentijnse en Nederlandse perspectieven op het militaire bewind in Argentinië (1976-1983)*?¹ Of is de aanstaande schoonvader van onze kroonprins 'een samenzweerder', 'een leugenaar', 'een huichelaar' en een 'weezinwekkende opportunist', hetgeen de woorden zijn van de Argentijn Miguel Bonasso, schrijver, journalist en voormalig *Montonero*² in een verklaring van 1 april 2000,³ waarin hij punt voor punt de vloer aanveegt met Zorreguieta's verklaring die aan het rapport van Baud is toegevoegd?

Het boek *Zorreguieta, een biografische schets* van Jan Thielen kan in dit dilemma wellicht uitkomst bieden.⁴ Op gedegen en faire wijze reikt de auteur de lezer informatie aan, waaruit deze zelf zijn conclusies kan trekken: Zorreguieta heeft willens en wetens meegewerkt aan een bloedige militaire dictatuur. Hij heeft dan zelf de 'picana'⁵ wel niet gehanteerd, of nooit iemand uit een vliegtuig geduwd, maar de daadwerkelijke folteraars zijn niet de enige medeplichtigen van dit regime geweest. Het economisch beleid van het uit bur-

gers bestaande 'economische team' onder leiding van superminister Martínez de Hoz, waarin Zorreguieta als onderstaatssecretaris en later als staatssecretaris van landbouw een essentiële rol speelde, was erop gericht de arbeidersklasse te knechten en het militaire regime van kredieten te voorzien waardoor het zeven jaar lang zijn gang kon gaan.

Het verschil tussen Baud en Thielen is dat Baud zijn rapport voornamelijk op schriftelijke bronnen heeft gebaseerd, terwijl Thielen sprak met de hoofdpersoon zelf, zijn vrienden, kennissen en (voormalige) collega's. Getuige de informatie die Thielen in zijn boek aan de lezer voorlegt, heeft hij een goede band met Zorreguieta weten op te bouwen, hoewel die ook tegenover de journalist nooit onomwonden heeft toegegeven dat hij wist wat er zich in de clandestiene martelcentra afspeelde en dat hij de methode van de strijdkrachten alleszins toelaatbaar achtte in de oorlog tegen de 'subversieve elementen', zoals dat in die tijd heette. Slechts één keer weet de auteur Zorreguieta zodanig te provoceren, dat deze zich laat ontvallen: 'Ik ben toch niet op mijn achterhoofd gevallen. Als ik zou toegeven dat ik er wel van wist, zou ik mezelf als het ware medeplichtig verklaren.'⁶

Doof en blind

De tendentieuze verklaring van Zorreguieta, door Thielen eveneens als bijlage toegevoegd, houdt na lezing van het boek dan ook geen stand. Thielen toont aan dat Zorreguieta zeer nauw betrokken was bij de voorbereidingen van de militaire staatsgreep op 24 maart 1976 – zoals die zelf in het boek zegt: 'Elke staatsgreep die ooit in Argentinië heeft plaatsgevonden, gebeurde als burgers en militairen het met elkaar eens werden.'⁷ Burgers en militairen stemden hun plannen zorgvuldig op elkaar af, en het is gewoon onmogelijk dat hij niets van de daaropvolgende staatsterreur heeft geweten, zoals Zorreguieta zelf verklaart. De militairen maakten bepaald géén geheim van hun voornemens. Generaal Jorge Videla had immers onomwonden in het openbaar verklaard: 'In Argentinië zullen net zo veel mensen moeten sterven als nodig is om de veiligheid in het land te garanderen.'⁸

Zelfs in eigen kring werden personen het slachtoffer van ontvoering en verdwijning, zoals een bevriende journalist, de dochter van een naaste medewerker en een belangrijke voorman van de graanhandel, die door toedoen van Zorreguieta het er levend afbracht. De moeders op de Plaza de Mayo en de internationale

pers uitten voortdurende aanklachten tegen de wandaden van het militaire bewind, dus Zorreguieta moet zeven jaar lang doof en blind in zijn woonplaats Buenos Aires hebben rondgelopen, wil er ook maar een greintje waarheid te vinden zijn in zijn verklaring.

De grote verdienste van Thielens boek is dat hij de handel en wandel van Zorreguieta in een historische en sociale context plaatst. Helder en beknopt weet hij de chaotische geschiedenis van Argentinië te schetsen en te verweven met Zorreguieta's levensgeschiedenis. Behalve Zorreguieta's levenswandel wordt een tweede rode draad gevormd door het peronisme, de politieke stroming die vanaf de Tweede Wereldoorlog de Argentijnse geschiedenis in belangrijke mate heeft bepaald. Het peronisme, genoemd naar de beweging van de charismatische generaal Juan Domingo Perón, scherpte, ondanks zijn pogingen de verschillende sectoren in de Argentijnse maatschappij onder één noemer te verenigen, de tegenstellingen tussen die sectoren juist aan. Perón wist vooral de arbeiders achter zijn vaandel te scharen. De traditionele elite, de machtige vee- en graanboeren, gesteund door de conservatieve facties binnen de strijdkrachten, zag echter met lede ogen toe hoe Peróns industrialisatiepolitiek haar machtsbasis ondergroef. De industrie werd immers gefinancierd met behulp van exportheffingen op graan en vlees. Toen Perón ook nog zijn aanvankelijke bondgenoot, de machtige katholieke kerk, tegen zich in het harnas wist te jagen met wetsvoorstellen omtrent echtscheiding en de erkenning van buitenechtelijke kinderen, was zijn lot bezegeld. Hij werd in 1955 verdreven, om uiteindelijk als balling in Spanje te belanden. Perón mocht dan wel van het toneel verdwenen zijn, het peronisme was allesbehalve uitgespeeld, want de gevluchte generaal liet een zeer goed georganiseerde, omvangrijke en strijdbare arbeidersbeweging achter.

Spiraal van geweld

Thielen beschrijft hoe Zorreguieta behoort tot de sector van de bevolking die vanaf het begin een diepe afkeer van Perón had en hem als bedreiging zag voor de maatschappelijke orde. Vanaf zijn tienerjaren was de zoon uit een conservatief middenklassegezin actief in de politiek, in anti-peronistische demonstraties en als medewerker van de Unión Democrática, een conservatieve partij. Na de val van Perón nam de carrière van Zorreguieta een serieuze aanvang toen hij toetrad tot de jeugdafdeling van Sociedad Rural Argentina, de belangrijkste agrarische organisatie van het land. Daar begon hij zijn opmars, die eindigde in de hoogste regionen van deze conservatieve en machtige organisatie, waarvan de belangen zonder meer gesteund werden door de strijdkrachten. Zorreguieta, die in zijn verklaring stelt: 'Ik geloof in democratie en mensenrechten, beginselen waaraan ik sterk hecht en waarmee ik mijn kinderen heb opgevoed,'⁹ heeft in die tijd nooit enig protest laten horen tegen de militaire dictaturen die het land in de jaren '60 en '70 regeerden, integendeel. Hij heeft hard gewerkt aan de totstandkoming van de meest gruwelijke dictatuur uit de Argentijnse geschiedenis, die van 1976–1983.

Het excuus dat altijd voor deze coup is aangevoerd en dat Zorreguieta in zijn verklaring eveneens naar voren brengt, is dat Argentinië destijds in een spiraal van geweld en chaos verkeerde waaraan alleen door krachtdadig optreden een einde kon worden gemaakt. Toegegeven, vanaf 1969 verkeerde het land steeds meer in de greep van diverse guerrillagroeperingen, paramilitaire groepen, radicale vakbonden en studentenorganisaties. Er werden over en weer aanslagen en ontvoeringen gepleegd, en een provincie werd door het Revolutionaire Volksleger ERP¹⁰ tot bevrijd gebied verklaard, hoewel het leger daar vrij snel een einde aan

maakte. De terugkeer van Perón in 1973 bracht geen verbetering in de situatie, onder meer doordat Peróns beproefde verdeel-en-heerspolitiek zich nu tegen hemzelf begon te keren. Zijn dood in 1974 en de opvolging door zijn vrouw Isabel waren de druppels die de emmer deden overlopen. Inderdaad was het merendeel van de Argentijnen het erover eens dat er iets moest gebeuren, en vele ogen richtten zich op de strijdkrachten, die zich traditioneel als hoeders van de vaderlandse orde hadden opgesteld. Toen de presidente hun uiteindelijk *carte blanche* gaf, kon de lang voorbereide coup worden uitgevoerd.

Misschien waren grote groepen Argentijnen aanvankelijk opgelucht en vol hoop, maar toen duidelijk werd hoe de militairen de orde dachten te herstellen en het land en vooral de economie te reorganiseren, sloeg opluchting om in afschuw en angst voor de nietsontziende staatsterreur. In zeven jaar tijd verdwenen naar schatting 15.000 personen,¹¹ en brachten de militaire machthebbers en hun burger-'specialisten' het land economisch gezien aan de rand van de afgrond met hun speculatieve economische politiek gebaseerd op buitenlandse leningen, de overweldigende corruptie en een miljoenen dollars verslindende, zinloze Falkland-oorlog, die bovendien zo'n 2.000 slachtoffers aan Argentijnse zijde eiste. Zorreguieta is nooit voor zijn aandeel in deze sinistere dictatuur berecht, evenmin is zijn carrière erdoor geschaad. Na de oorlog heeft hij zich met dezelfde toegewijde ijver die zijn handelen in de periode 1976-1983 kenmerkte, ingezet voor de Argentijnse suikerindustrie, een zeer conservatieve bedrijfstak, waar men het met de arbeidersrechten nooit nauw heeft genomen. Ook internationaal is hij belangrijke posities voor de suikerbranche blijven vervullen.

Zorreguieta is niet de enige die de dans ontsprongen is. Eigenlijk hebben het alom geroemde 'waar-

heidsproces' en de vervolging van de handlangers en hoofdrolspelers van het regime in Argentinië niet veel voorgesteld. Alleen de hoogste bevelhebbers van het leger zijn vervolgd; duizenden folteraars en moordenaars zijn nooit op hun daden aangesproken. Van degenen die metterdaad zijn veroordeeld tot lange gevangenisstraffen, heeft niemand lang achter de tralies gezeten, dank zij de algemene amnestieën die president Carlos Menem in 1989 en 1990 afkondigde. Hoe kort van memorie lijkt de Argentijnse bevolking als beruchte spelers uit de dictatuur nauwelijks tien jaar later alweer gekozen worden tot gouverneur (Antonio Bussi in Tucumán) of als burgemeester en later als veiligheidsminister van de provinciale regering in Buenos Aires (Aldo Rico). Deze laatste heeft als luitenant-kolonel bovendien twee (mislukte) pogingen (in 1987 en 1988) tot militaire rebellie op zijn kerfstok staan. Generaal Luciano Benjamin Menéndez, bevelhebber van het derde legercorps in Córdoba en gedurende de dictatuur persoonlijk betrokken bij martelingen en verdwijningen, woont tot op de dag van vandaag rustig en tamelijk ongestoord in zijn villa en is inmiddels weer een graag geziene gast op legerceremonies. Deze voorbeelden vormen slechts het topje van de ijsberg.

Geleerd van het verleden

Wat erger is: onder invloed van de diepe economische crisis die Argentinië thans doormaakt, met alle sociale onrust van dien, gaan er weer stemmen op die pleiten voor militair ingrijpen, zo ervoer ik tijdens mijn verblijf in december 2001 aldaar. 'Tijdens de dictatuur was er tenminste rust en orde,' is hun argument. Gelukkig zijn deze stemmen (nog) ver in de minderheid en zijn er tal van organisaties, zoals de Dwaze Moeders van de Plaza Mayo, de Grootmoeders van de Plaza Mayo en Hijos, de organisatie van kinde-

ren van verdwenen ouders, die de herinnering aan de Vuile Oorlog levend houden en blijven oproepen tot het op de bodem uitzoeken van de wandaden van het militaire regime en hun civiele collaborateurs, alsmede het bestraffen van de schuldigen.

Maar zal hun tegengeluid sterk genoeg blijken? December jl. dreigde een heuse volksofstand en leek het land even stuurloos te zijn geworden, met een twijfelende en zwakke president die zijn greep op de situatie had verloren. Hij trad af en in de daaropvolgende dagen passeerden vier presidenten de revue. De buitenlandse schuldbetalingen zijn inmiddels stopgezet en op 3 januari 2002 werd een begin gemaakt met de devaluatie van de peso, die tot dan toe kunstmatig één op één aan de dollar was gekoppeld. Is er sprake van een herhaling van de chaotische situatie aan de vooravond van de militaire coup in 1976? Moeten we opnieuw vrezen voor militair ingrijpen?

Mijn inschatting is van niet. Ten eerste is de recente situatie niet echt vergelijkbaar met die van begin jaren '70. De mate van geweld en chaos is vele malen minder, er is geen sprake van guerrillabewegingen en paramilitaire organisaties, eerder van stakingen en demonstraties. Bovendien is de ideologische factor ook zo goed als afwezig; begin jaren '70 spraken de radicale groeperingen nog in termen van revolutie, nu wordt de sociale onrust vooral ingegeven door economische nood. Met het verdwijnen van de Koude Oorlog wordt het communisme niet langer als bedreiging gezien. Ook het peronisme is van karakter veranderd. Onder Carlos Menem, die Argentinië tien jaar lang regeerde, veranderde de koers van een soort nationalistische sociaal-democratie in een meedogenloos neoliberalisme, dat de voorschriften van het Internationaal Monetair Fonds nauwkeurig en trouw volgde. Een derde argument is dat de econo-

mische situatie van het land thans dermate uitzichtloos is, dat zelfs de strijdkrachten zich er niet aan willen branden. Ze hebben misschien geleerd van het verleden en de vraag is of zij nog de capaciteit zouden hebben om een staatsgreep op touw te zetten. De strijdkrachten zijn niet meer het almachtig instituut van weleer. Eén van Menems weinige verdiensten is dat hij leger, marine en luchtmacht, door onder meer bezuinigingen en afschaffing van de dienstplicht, aanzienlijk in hun macht en slagkracht beknot heeft, gebruik makend van het feit dat na de dictatuur en de verloren Falkland-oorlog het aanzien van het leger waarschijnlijk voorgoed is besmeurd. Te veel mensen beseffen dat de economische malaise die het land de laatste jaren teistert, in belangrijke mate is toe te schrijven aan het rampzalig economisch beleid van de militaire dictatuur. Ik ben dan ook geneigd te zeggen dat in de afgelopen twintig jaar de democratie eindelijk wortel heeft kunnen schieten in Argentinië.

Het blijft natuurlijk wel wrang, en ik kan me voorstellen voor sommigen onverteerbaar, dat een toegewijd collaborateur van een moorddadig regime gelieerd zal zijn aan ons koningshuis. Natuurlijk is Máxima niet verantwoordelijk te stellen voor de daden en het gedachtengoed van haar vader en ze heeft er in zekere mate afstand van genomen, al is daar waarschijnlijk de nodige pressie aan voorafgegaan. Haar vader (en moeder) zijn er nog steeds van overtuigd dat ze niets fout hebben gedaan ten tijde van de militaire dictatuur, dus het is de vraag in hoeverre zij Máxima metterdaad hebben opgevoed met 'geloof in democratie en mensenrechten, beginselen waaraan ik sterk hecht', aldus Zorreguieta in zijn verklaring. Blijkbaar heeft hij daar de kroonprins van weten te overtuigen, getuige de ongelukkige uitspraken die deze begin vorig jaar deed in New York en de bewering van Zor-

reguieta: 'Alex begrijpt mij.'¹² Maakt liefde dan echt blind?

Op de (on)wenselijkheid van het huwelijk gaat Thielen verder niet in; dat ligt ook buiten het bereik van dit boek. Zoals elders laat hij het aan de lezer over om zijn eigen oordeel te vormen. Wat dat betreft is het een journalistiek werk in hart en nieren, want Thielen presenteert de feiten zonder daaraan een direct moreel oordeel vast te knopen. Persoonlijk had ik graag een epiloog gezien waarin de auteur het beestje bij zijn naam noemt, zoals Bonasso dat doet. Volgens Baud is het 'praktisch uitgesloten dat Zorreguieta zichzelf aan schendingen van de mensenrechten heeft schuldig gemaakt',¹³ waarmee hij waarschijnlijk naar de martelingen en verdwijningen verwijst. Maar de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens ziet die rechten veel breder. Het mede-organiseren van een dictatuur en daarbinnen vervolgens jarenlang met toewijding en inzet werken aan een economisch

beleid dat landbouworganisaties letterlijk monddood heeft gemaakt en grote lagen van de bevolking heeft getroffen; een economisch beleid dat bovendien tot op de dag van vandaag desastreuze consequenties heeft, horen naar mijn mening thuis onder de noemer 'schending van de mensenrechten'. ■

Noten

- 1 Michiel Baud, *Militair geweld, burgerlijke verantwoordelijkheid. Argentijnse en Nederlandse perspectieven op het militaire bewind in Argentinië (1976-1983)*, Den Haag: Sdu Uitgevers, 2001. Zie blz. 193.
- 2 Aanhanger van een links-peronistische guerrillabeweging, begin jaren '70 de grootste in Argentinië, vooral actief in de steden.
- 3 Bron: http://www.noticias.nl/ml_zr_10leuens_apr01.html
- 4 Jan Thielen, *Zorreguieta, een biografische schets*, Amsterdam: Mets & Schilt, 2001.
- 5 Martelwerktuig waarmee elektrische

schokken werden toegebracht, oorspronkelijk gebruikt in de veedrijverij.

- 6 Thielen, a.w. noot 4, blz. 173.
- 7 *Ibid.*, blz. 74.
- 8 *Ibid.*, blz. 86.
- 9 *Ibid.*, blz. 179.
- 10 *Ejército Revolucionario Popular*, een marxistisch georiënteerde guerrillabeweging.
- 11 Schatting van Amnesty International. Het *Nunca Más*-rapport komt tot een kleine 9.000 gedocumenteerde gevallen, terwijl andere bronnen een getal van 30.000 verdwijningen noemen.
- 12 Thielen, a.w. noot 4, blz. 168.
- 13 'Vader werkte hard en zag niets', in: *NRC Handelsblad*, 31 maart 2001.

Over de auteur

DRS S.B.L. LEFERINK is assistent in opleiding aan de capaciteitsgroep Culturele Antropologie van de Universiteit Utrecht. Zij heeft anderhalf jaar onderzoek gedaan in Argentinië en promoveert dit jaar op een proefschrift over doodscultuur, identiteit en marginaliteit in de sloppenwijken van Córdoba, Argentinië.

NEW: A Clingendael Essay on

Terrorism and Counterterrorism Insights and Perspectives after September 11

by Peter van Ham, Kees Homan,
Marianne van Leeuwen,
Dick Leurdijk & Frans Osinga

In exploring backgrounds and effects of the September 11 attacks in the United States, five members of the Clingendael research staff present analyses and questions concerning *Catastrophic terrorism* (Marianne van Leeuwen), *The UN and the scourge of terrorism* (Dick Leurdijk), *Business as unusual: counterterrorism in NATO and EU* (Peter van Ham), *Six war fronts against terrorism* (Frans Osinga), and *The Dutch defense forces and counterterrorism* (Kees Homan).

The Essay has been placed on the Clingendael website (www.clingendael.nl) in downloadable format.

It may also be ordered by paying € 7,50 into giro account 924999 of the Clingendael Institute in The Hague. Please indicate the title 'Terrorism'.

For further information contact: Research Department Clingendael, tel. 31-70-3746605/3746622

Het Midden-Oosten, godsdienst en heilige plaatsen

RUUD HOFF

DAT RELIGIE EN POLITIEK VEEL MET elkaar te maken hebben, lijkt nergens duidelijker te worden gedemonstreerd dan in het Midden-Oosten. Vrijwel alle conflicten en gewelddaden worden daar in religieuze termen gepresenteerd. De meeste regeringen ge- of misbruiken religie voor politieke doeleinden, zoals hun eigen overleven. Maar in feite worstelen de meeste Arabische staten en ook Israël met een diepe identiteitscrisis. In hoeverre de talrijke conflicten in de regio inderdaad te maken hebben met religieuze zaken, valt dan ook te betwijfelen. Dikwijls worden religieuze motieven door machthebbers aangevoerd om de eigen achterban achter zich te verenigen. In de zomer van 2000 bleek vooral de soevereiniteit over de Heilige plaatsen in Jeruzalem het grote struikelblok tussen Israël en de Palestijnen. Na het mislukken van de conferentie van Camp David vormde het provocatieve bezoek van de toenmalige Israëlische oppositieleider Ariel Sharon aan de Tempelberg de aanleiding voor het uitbreken van de nieuwe *Intifada*.

De Israëliërs schaarden zich massaal achter Sharons opvatting dat de Tempelberg nooit mocht worden opgegeven, de Palestijnen stonden als één man achter Arafats claim dat de Haram al-Sharif onderdeel moest zijn van de toekomstige Palestijnse hoofdstad.

De drie grote monotheïstische wereldgodsdiensten (jodendom,

christendom en islam) hebben elk op hun eigen wijze Jeruzalem heilig verklaard. Hun heilige plaatsen (de Klaagmuur, de Heilige Grafkerk, de Tempelberg en andere heiligdommen) liggen vaak letterlijk op een steenworp afstand van elkaar. Terwijl de drie grote godsdiensten in essentie veel op elkaar lijken, en alle drie tolerantie en respect prediken, blijkt men toch moeilijk samen te kunnen leven in Jeruzalem. Als het op heilige plaatsen aankomt, blijkt zich een merkwaardig soort hebzucht van vele gelovigen meester te maken: het idee dat zij het exclusieve recht op de heilige plaats hebben, met uitsluiting van de anderen. Zelfs de diverse christelijke kerken maken onderling openlijk ruzie over het graf van Christus.

Waarom kan Jeruzalem niet juist een ontmoetingsplaats zijn, een centrum van dialoog, waar men zoekt naar overeenkomsten in plaats van verschillen en conflictstof? De Amsterdamse hoogleraar middeleeuwse geschiedenis *Piet Leupen* schreef een boek over de geschiedenis van Jeruzalem als heilige stad. In zestien hoofdstukken laat hij zien

Piet Leupen: Het meetlint over Jeruzalem, De fatale mythe van een heilige stad.

Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2001; 206 blz.; € 19,-;

ISBN: 90-284-1890-3

Marcel Kurpershoek: Wie luidt de doodsklok over de Arabieren?

Amsterdam: Meulenhoff, 2001; 192 blz.; € 16,50;

ISBN: 90-290-6944-9

Joris Luyendijk: Een tipje van de sluier, Islam voor beginners.

Amsterdam: Podium, 2001; 112 blz.; € 9,-;

ISBN: 90-575-9094-8

hoe in de loop van vele eeuwen wereldlijke leiders steeds opnieuw gretig gebruik hebben gemaakt van religieuze sentimenten om zich van Jeruzalem meester te maken. Van de joodse koning David, via Herodes, de Romeinse keizer Hadrianus, de Arabische kalief Umar, de kruisvaarders, sultan Saladin, de Turkse sultans, de Britse generaal Allenby in 1917 tot en met de Israëlische verovering van het oostelijk deel van de stad met de heilige plaatsen, probeert hij een soortgelijk patroon te laten zien.

De verovering van de oude stad van Jeruzalem door Israël in juni 1967 stimuleerde daar een sterk religieus nationalisme. Dat de restanten van de oude joodse tempel na negentien eeuwen weer in joodse handen waren, werd door veel joden (en ook protestantse christenen) gezien als een soort voltooiing van Gods plan.

Israël zou Oost-Jeruzalem nooit mogen opgeven. Maar voor de Palestijnen was de Tempelberg evenzeer een religieus-nationaal symbool, dat nooit prijsgegeven mocht worden. Leupen pleit ervoor de mythe van de 'heiligheid' van de stad af te leggen en Jeruzalem te beschouwen als een gewone stad, waarover redelijke afspraken gemaakt kunnen worden. Heilige plaatsen zijn immers een menselijke schepping, waar politieke leiders gebruik van maken om hun macht te vestigen of uit te breiden. Tegelijk beseft Leupen dat het een utopie zou zijn te denken dat in het Midden-Oosten de diep gewortelde religieuze sentimenten zomaar terzijde geschoven kunnen worden en dat in de praktijk steeds de wereldlijke macht bepaalt welke godsdienst er heerst. Zijn conclusie is daarom wat tweeslachtig. Er moet toch maar worden uitgegaan van de mythe van Jeruzalem en er zal in de loop der tijden van alles aan gedaan moeten worden om via onderwijs en media te laten zien dat het eigenlijk alleen maar om een mythe gaat.

Ook de arabist en diplomaat Marcel Kurpershoek ziet hoezeer Israël worstelt met zijn identiteit als joodse staat. Dit betreft niet alleen vraagstukken als: wie is jood?; en wat is de plaats van de Arabische minderheid?, maar vooral ook de scheiding tussen kerk en staat. De heilige plaatsen in Jeruzalem raken de kern van het jodendom en zijn voor de overgrote meerderheid van de Israëliërs dan ook niet bespreekbaar. Hij ziet dan ook geen andere oplossing dan tijdelijk de *status-quo* maar te handhaven en te proberen crisissituaties te beheersen. Kurpershoek onderkent hoezeer Jeruzalem ook sentimenten opwekt in de islamitische wereld en dat de kwestie daarom ook onvermijdelijk gekoppeld is aan oliebelangen in de Arabische wereld.

Hij schrijft dit in een bundel *Wie luidt de doodsklok over de Arabieren?*, met eerder uitgesproken lezingen en verschenen artikelen. De sombere titel is ontleend aan de Syrische dich-

ter Kabbaani, die de teloorgang van het Arabisch nationalisme betreurt. Het gaat volgens Kurpershoek dan ook slecht met de Arabische wereld. Er heerst politieke onvrijheid, de welvaart blijft achter en er gaapt een diepe kloof tussen de met de mond beleden idealen en de werkelijkheid. Intellectuelen en kapitaal ontvluchten de regio. Volgens Kurpershoek komt dat vooral omdat er in de Arabische wereld geen behoorlijk proces van natievorming heeft plaatsgevonden. Bepaalde groepen maakten zich van de staat meester en deden er sindsdien alles aan om aan de macht te blijven. Openlijke politieke discussie zou dat kunnen ondermijnen; daarom werden heilige koeien als het Arabisch nationalisme en de 'islam' van stal gehaald om de bestaande regimes te rechtvaardigen.

De auteur, die al eerder prachtige boeken schreef zoals *Lege Kwartier en de Arabische woestijndichters*, *Diep in Arabië & De laatste bedoeien* (1995; onlangs in verkorte uitgave in het Engels verschenen als: *Arabia of the Bedouins*, Londen 2001) is buitengewoon hoogleraar in Leiden, met als leeropdracht Literatuur en Politiek in de Arabische wereld. De essays in deze bundel bevinden zich dan ook goeddeels op dit terrein. Hij schrijft over uiteenlopende onderwerpen als zijn studie, zijn fascinatie met de Arabische wereld, Britse auteurs over het Midden-Oosten als T.E. Lawrence (*Lawrence of Arabia*) en Charles Doughty, zijn veldwerk, de bedevaart naar Mekka en de positie van de vrouw en de opkomende filmindustrie. Erg optimistisch is Kurpershoek niet over de ontwikkelingen in de Arabische wereld, maar wellicht kunnen nieuwe leiders en nieuwe media (internet) zorgen voor de openheid en de publieke discussie, waar deze wereld zozeer behoefte aan heeft.

De arabist en politicoloog Joris Luyendijk, die sinds enkele jaren correspondent is voor *NRC Handelsblad* en het *NOS Journaal*, schreef een klein compact boekje over de hoofd-

lijnen van de islam. Voor een groot publiek zet hij de geschiedenis, de theorie en de praktijk van de islam helder uiteen. In kort bestek komen zaken aan de orde, die een groot publiek in Nederland bezig zouden kunnen houden, zoals de positie van de vrouw, lijfstraffen, de islamitische wet, de behandeling van minderheden, geloofsafvalligheid en het verbod op rente. Wat Luyendijk vooral wil laten zien is dat er eigenlijk niet één islam is, maar dat er zeer vele varianten zijn. Voorin het boek staat dan ook een citaat van Hampâté Bâ: 'Islam is als water, het neemt de kleur aan van de grond waar het overheen stroomt.' Het is dan ook vooral vanuit die overweging dat hij zich aan het eind van het boek keert tegen Samuel Huntingtons these van de botsing der beschavingen en de angst voor de oprukkende islam, zoals die in Nederland onder andere door Pim Fortuyn vertolkt wordt.

Het is voor een breed publiek (en wellicht voor het onderwijs) een nuttige eerste kennismaking met de islam en voorziet als zodanig zeker in een behoefte. Misschien zal het wat overvloedig gebruik van Arabische termen sommige lezers wat afschrikken. Anderen zullen zich wellicht een beetje ergeren aan wat al te populariserende opmerkingen (de vergelijking van de opvatting over de pre-islamitische tijd met die over de Tweede Wereldoorlog, de opmerking dat een fundamentalist niet tegen vliegtuigen is). In een tijdperk, waarin de tegenstellingen tussen 'de islam' en 'het Westen' lijken toe te nemen, is er vooral bij een groter publiek behoefte aan duidelijke en degelijke informatie om tegenwicht te bieden tegen de oude vooroordelen die sinds 11 september weer de kop dreigen op te steken.

DRS R.H. HOFF is docent aan de Faculteit Communicatie en Journalistiek van de Hogeschool Utrecht.

Tot nadenken stemmende visies op islam en het westen

EELKO HOOIJMAAIJERS

AAN DE REEKS VAN PUBLIKATIES DIE ZIJN verschenen na de aanslagen op 11 september is een nieuw boekje toegevoegd, onder redactie van de Midden-Oostdeskundigen Paul Aarts en Jan Keulen. Het beoogt volgens de tekst op de achterflap 'de bezorgde krantenlezer antwoorden te geven en te stemmen tot nadenken'. In zes essays van verschillende auteurs worden evenzoveel visies gegeven op de relaties tussen het westen en de islam. Uitgangspunt vormen – zoals beloofd – de aanslagen van 11 september. De bundel wordt afgesloten met portretten van tien vooraanstaande islamistische activisten uit het Midden-Oosten, Afrika, Iran en Afghanistan. Ondanks de wat truttige tekst op de achterflap en het 'in september een ramp, dus in december het boek'-gevoel dat je bekruipt bij dit soort thema's, blijkt *Islam, de woede en het Westen* een aardige en leeswaardige bundel te zijn, met vaak verfrissende inzichten in de beeldvorming die in 'het' westen is ontstaan met betrekking tot 'de' islam.

In zijn essay over de politieke islam rekent Paul Aarts af met de stereotype beelden die in het westen bestaan met betrekking tot islamitisch fundamentalisme. De stelling die hij hierbij poneert, is dat de aanslagen van 11 september niet mogen worden gezien als onderdeel van een godsdienstoorlog, maar veeleer dienen om politieke doelen te bereiken. Aarts waarschuwt tegen de neiging *politiek islamisme* als een conservatieve beweging te zien. De opkomst van deze beweging is veeleer te verklaren uit frustratie over vastgelopen moderniseringsprocessen in islamitische landen. De wijze waarop deze frustratie zich vertaalt in politiek-religieus geweld, hangt af van de mate waarin de regeringen van deze landen oppositiebewegingen hebben onderdrukt, of de wijze waarop regeringen in Azië

en Afrika zich hebben laten corrumperen, vaak met steun van westerse landen.

Een soortgelijk genuanceerd beeld met betrekking tot *politiek islamisme* duikt op uit de tien portretten die aan het eind van de bundel zijn toegevoegd. De bonte stoet van activisten maakt duidelijk dat islamistische bewegingen weliswaar vaak internationale pretenties hebben – het zuiveren van de gehele geloofsgemeenschap – maar dat ze zich in hun verschijningsvorm snel aanpassen aan lokale omstandigheden. Dit leidt ertoe dat islamisme – in de kranten vaak afgeschilderd als een eenduidige beweging – in werkelijkheid vele verschijningsvormen en ideologische schakeringen kent. Lang niet alle bewegingen zijn gewelddadig of erop uit de westerse democratische politieke cultuur te vernietigen. Opvallend is ook dat veel van de islamistische activisten uit een goedgeburgerlijk milieu komen en een westerse opleiding hebben gehad.

De theologische ideeën van de betrokken activisten worden helaas nauwelijks behandeld. Dat is een serieuze tekortkoming. Wanneer iemand zich zo duidelijk profileert op een godsdienstige betrokkenheid, dan is het voor de lezer belangrijk te weten of deze persoon bijvoorbeeld shi'itisch of soennitisch is en welke positie hij precies inneemt in belangrijke theologische discussies. Zelfs deze elementaire informatie komt niet in de biografieën voor.

De diversiteit van het islamisme wordt door Sami Zemni vanuit een heel andere invalshoek bekeken. In zijn betoog over de relatie tussen islamisme, kapitalisme en criminaliteit richt hij zich op de vaak verrassend zakelijke kant van de islamistische

P. Aarts & J. Keulen (red.): *Islam, de woede en het Westen*.

Amsterdam: Uitgeverij Bulaaq, 2001; 192 blz.;

€ 16,50;

ISBN: 90-5460-074-8

bewegingen. Met geld uit de olie-industrie financieren Saoedische banken islamitische projecten. De idealen van dergelijke projecten zijn puriteins en conservatief, maar ze bedienen zich van westerse kapitalistische marktmechanismen. Het resultaat wordt door Zemni omschreven als 'petro-islam'. Wél westerse supermarkten, maar met een gescheiden afdeling voor mannen en vrouwen; en *hightech*-apparatuur om er puriteinse idealen mee te communiceren. De door Zemni geconstateerde koppeling tussen geloof en markt heeft tot doel het islamisme van zijn revolutionaire elementen te ontdoen, of deze elementen op zijn minst naar een ander land te transporteren, waar ze de maatschappelijke verhoudingen op het Arabisch schiereiland niet langer bedreigen. De Saoedische steun voor de islamistische strijders in Afghanistan past goed in dit beeld.

Boeiend is ook Zemni's beschrijving van de wijze waarop jeugdbanden in de sloppenwijken van grote steden als Kairo het islamisme hebben omarmd als bindmiddel en als mogelijkheid om respectabel te worden in de ogen van een groot deel van de bevolking. Zoals in veel grote steden houden islamistische groepen zich hier op grote schaal bezig met sociale projecten, zoals het organiseren van een goedkope gezondheidszorg en voedselverstrekking. Ook hier is de werkelijke mate van religiositeit van de betrokkenen vaak moeilijk vast te stellen. In deze situatie presenteert het islamisme zich vooral als mogelijkheid tot sociale mobiliteit.

Toen het Egyptische leger uiteindelijk ingreep, lieten veel jongeren hun religieuze overtuigingen weer vallen.

De geringe aandacht voor godsdienst is zowel het sterke als het zwakke punt van de bundel. Alle auteurs zijn het erover eens dat godsdienstige motieven alléén een onvoldoende verklaring vormen voor de onrust in het Midden-Oosten. De aanslagen van 11 september worden door de meeste auteurs behandeld als symptomatisch – maar niet representatief – voor de onvrede die bij veel moslims leeft met betrekking tot hun eigen regeringen en het westen. De oorzaken hiervan zijn meestal niet godsdienstig, maar politiek of territoriaal. De Israëlische politiek met betrekking tot de Palestijnen, de wijdverspreide corruptie in eigen land, mislukte democratisering en het machtspolitiek opereren van westerse landen gedurende de laatste honderd jaar vormen alle een wezenlijk onderdeel van deze grieven.

Godsdienst wordt wel telkens gebruikt om het geweld te legitimeren, maar veroorzaakt de onvrede zelf niet. Jan Keulen maakt in zijn bijdrage duidelijk dat het gevolg hiervan is dat veel moslims een vrij ambivalente houding hebben ten aanzien van het geweld in New York en Washington. Zij keuren de terreurdaad zelf af,

maar zijn wel gevoelig voor de anti-westerse toon waarvan mensen als Osama Bin Laden zich bedienen.

Historicus *Thomas von der Dunk* behandelt het probleem van de botsende beschavingen. De Amerikaanse politicoloog Samuel Huntington stelde al in 1993 dat de toekomstige mondiale conflicten de vorm zullen aannemen van botsingen tussen beschavingen, waarbij de westerse en de islamitische beschavingen tegenover elkaar zullen komen te staan. Hoewel Huntington zelf zijn theorie heeft genuanceerd, hebben de aanslagen en de daaropvolgende oorlog in Afghanistan zijn theorie populair gemaakt. Von der Dunk tracht deze denkwijze van een historische dimensie te voorzien en reist terug in de tijd, om met de moord op Bonifacius te illustreren dat botsende geloofssystemen al de hele geschiedenis door tot bloedvergieten hebben geleid. Volgens hem is het niet zozeer het verschil in beschaving, maar de aanspraak op universaliteit van de eigen waarden die tot geweld leidt. Dit geldt niet alleen voor de islam, maar ook voor het christendom en het westerse Verlichtingsdenken. De historische vergezichten die Von der Dunk ons biedt, zijn soms wel een beetje kort door de bocht. In 24 pagina's behandelt hij de kloof tussen de

islam en het westen en neemt ons mee vanaf Bonifacius naar de latere Middeleeuwen, via de Spaanse Reconquista en het beleg van Wenen naar de culturele pluriformiteit van het Ottomaanse Rijk en de wijze waarop de Verenigde Staten vanaf de twintigste eeuw hun oliebelangen in het Midden-Oosten veilig hebben gesteld. Het is allemaal zeer lezenswaardig, maar het heeft meer weg van een historische column dan van een weloverwogen wetenschappelijk artikel.

Dit laatste geldt overigens voor de meeste auteurs van deze bundel. Er worden boeiende visies op de verschillen tussen de islam en het westen gepresenteerd, waarbij de godsdienstige component van deze verschillen doorgaans minder belangrijk wordt geacht dan de kranten ons doen geloven. De uiteenlopende thema's waarmee de auteurs zich bezighouden, leiden echter tot een zekere onsamenhangendheid in de bundel. Het boekje doet echter wel wat het op de achterflap belooft: het stemt tot nadenken.

DRS. E.Y. HOOIJMAAIJERS doceert geschiedenis van het moderne Midden-Oosten aan het Centrum voor Talen en Culturen van het Midden-Oosten (TCMO) aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst of overtuiging in de Verenigde Naties

MENNO R. KAMMINGA

DE VRIJHEID VAN GEDACHTEN, GEWETEN en godsdienst of overtuiging is een complex mensenrecht, dat vaak wordt geschonden of getrivialiseerd. Door ideologische, politieke en inhoudelijke verdeeldheid hebben de Verenigde Naties moeite gehad met de formulering en uitwerking. Toch beschermen onder meer drie basisinstrumenten dit vrijheidsrecht: de Universele Verklaring van de Rech-

ten van de Mens (1948), het Internationaal Verdrag inzake burger- en politieke rechten (1966) en de Verklaring inzake de uitbanning van alle vormen van onverdraagzaamheid en van discriminatie op grond van godsdienst of overtuiging (1981). De

Cornelis D. de Jong: *The Freedom of Thought, Conscience and Religion or Belief in the United Nations (1946-1992)*. Antwerpen/Groningen/Oxford: Intersentia-Hart, 2000; xviii + 777 blz.; € 97,92; ISBN: 90-5095-137-6

dissertatie van Dennis de Jong is een welkome en indrukwekkende poging vanuit internationaal-rechtelijk per-

spectief inzicht te verschaffen in de ontwikkeling van de vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst in de VN gedurende de periode 1946-1992.

In de inleiding stelt De Jong drie centrale vragen. Wat is de reikwijdte van de vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst binnen de VN? Wat is de actuele relevantie, aangezien op het eerste gezicht andere mensenrechten gelijke bescherming bieden? Hoe dynamisch is dit vrijheidsrecht? De conclusie geeft alleen expliciet antwoord op de laatste twee vragen. Op de relevantievraag antwoordt De Jong dat de vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst specifiek genoeg is voor een aparte plaats als mensenrecht, omdat de VN altijd de speciale en fundamentele aard van godsdienst of overtuiging volledig hebben erkend. Zijn andere antwoord luidt dat dit vrijheidsrecht een dynamisch recht is, omdat het zich gedurende de tijd ontwikkeld heeft. Zo is de reeks van erkende overtuigingen significant uitgebreid: eerst alleen christendom, jodendom en islam, vervolgens ook andere grote godsdiensten, zoals boeddhisme en hindoeïsme, en ten slotte nog kleinere en inheemse religies. Tevens is het aantal erkende manifestaties toegenomen: aanvankelijk slechts de praktijken van de gevestigde godsdiensten, uiteindelijk ook sociale en zelfs politieke activiteiten.

Beide conclusies ogen weinig exact; ze sporen wel met de analyse, maar zijn niet de uitkomst van een doelgerichte aanpak. Niettemin brengen ze een belangrijke paradox aan het licht. Enerzijds is dit mensenrecht sterker geformuleerd dan verwante rechten als de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van vreedzame vergadering, en worden godsdienstige én niet-godsdienstige overtuigingen beschermd – vooral ook tegen religieuze intolerantie. Anderzijds hebben staten niet altijd alle implicaties aanvaard, wanneer zij in een godsdienst of overtuiging

een bedreiging van hun macht zagen.

De kern van het boek behelst een vierdelige, uitvoerige analyse van het codificatieproces en de debatten over praktijken van staten. Hier bepalen de vele aspecten en elementen van de vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst de indeling. Achtereenvolgens worden individuele aspecten, het recht op non-discriminatie, collectieve aspecten en de bevordering van tolerantie behandeld. De Jongs werkwijze is uiterst grondig. Verwarrend is echter dat hij zijn interpretaties nogal *ad hoc* voorziet van eigen opinies. Vaak betuigt hij instemming, uit hij teleurstelling of verwondering, maakt hij bezwaar, geeft hij advies of toont hij zich een liberale idealist (die een 'verdere ontwikkeling van het geweten van de mens' voorstaat; blz. 744) – wat meer dan eens ten koste gaat van analytische distantie en strakheid.

In het *eerste deel*, over *individuele aspecten*, constateert De Jong dat het recht op het hebben of veranderen van een godsdienst of overtuiging absoluut is. Het recht om een godsdienst of overtuiging te belijden, beschermt elke overtuiging, maar is niet absoluut: in elk geval mogen de fundamentele rechten en vrijheden van anderen niet geschonden worden. Volgens De Jong is het door islamitische staten betwiste recht van godsdienst of overtuiging te veranderen, zoals opgenomen in de Universele Verklaring, internationaal-rechtelijk onverkort van kracht, ook al wordt het in het juridisch bindende Internationaal Verdrag uit 1966 niet expliciet genoemd. Helemaal overtuigend is hij hier niet. De tegenwerping van Bahia Tahzib (dissertatie, 1996) dat de onmogelijkheid consensus te bereiken over een expliciete verwijzing naar dit recht impliceert dat staten hier vrijheid van handelen hebben, wordt afgewezen, maar niet weerlegd.

Het *tweede deel*, over het *recht op*

non-discriminatie, laat zien dat dit recht bescherming biedt tegen de houding van staten met een actieve staatsgodsdienst, voor zover die – wat vaak gebeurt – de eigen godsdienst bevoordelen en andersdenkenden en minderheden achterstellen. In het *derde deel*, over *collectieve aspecten*, blijkt de zelfstandige betekenis van elementen als: de vrijheid een godsdienst of overtuiging te belijden in gemeenschap met anderen; het recht op bescherming van plaatsen van eredienst of vergadering; de rechten van instituties op basis van godsdienst of overtuiging; het recht te huwen in overeenstemming met godsdienst of overtuiging; het recht op onderwijs op basis van godsdienst of overtuiging. Deze elementen worden niet beschermd door verwante mensenrechten, zoals de vrijheid van vreedzame vergadering, het recht te huwen en de vrijheid van onderwijs. Gezien zijn probleemstelling is het merkwaardig dat De Jong de problematiek van deze delen aangrijpt voor een pleidooi voor scheiding van Kerk en Staat. Hij zelf constateert dat de codificatiedebatten en de debatten over de praktijken van staten geen basis bieden voor mondiale erkenning hiervan als leidend beginsel. Bovendien acht hij een erkenning na de verdwijning van het communisme en de opkomst van het religieus fundamentalisme nóg onwaarschijnlijker. De relevantie van dit wensdenken is, kortom, niet helder.

In het *vierde deel*, over de *bevordering van tolerantie*, betoogt De Jong dat zonder de actieve participatie van vertegenwoordigers van de grote geestelijke stromingen de internationale gemeenschap het probleem van intolerantie onmogelijk adequaat kan aanpakken. Verderop bepleit hij de oprichting van een Raad van vertegenwoordigers, die, behalve met het verrichten van voorwerk voor nieuwe codificatie, belast wordt met het doen van aanbevelingen gericht tegen religieuze intolerantie en het ontwikkelen van

methoden voor tolerantieonderwijs. Een vraag is echter hoe wenselijk zo'n Raad is als alleen 'vertegenwoordigers' van grote godsdiensten permanent zitting mogen nemen en het tolerantieonderwijs ertoe moet leiden dat kinderen de eigen godsdienst of overtuiging als 'niet verplicht en niet vanzelfsprekend' zien,

maar kiezen op basis van 'een zorgvuldige weging van de verschillende mogelijkheden' (blz. 736).

De dissertatie van De Jong is een waardevolle bijdrage aan de kennisvorming over de reikwijdte en ontwikkeling van de fundamentele vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst. Meer doelgerichtheid en

terughoudendheid zouden de kracht van het boek ten goede zijn gekomen.

DR. IR. MENNO R. KAMMINGA is universitair docent bij de sectie Internationale Betrekkingen/Internationale Organisaties van de Rijksuniversiteit Groningen.

Actuele informatie over de Clingendael-website: www.clingendael.nl

Nieuw is de link **Focus**, waar leden van de staf van Instituut Clingendael achtergrondinformatie, analyses en opinies presenteren over onderwerpen die centraal staan in de belangstelling van de media.

Daarnaast is de website uitgebreid met *links* voor onderwijs op afstand die naast algemeen toegankelijke gegevens, ook besloten informatie aan deelnemers geven over twee leergangen: de LNV-leergang en het EU-Concours.

Ook het Clingendael International Energy Programme (CIEP), dat zich ten doel stelt een structurele bijdrage te leveren aan de maatschappelijke discussie over de internationale politieke en economische ontwikkelingen in de energiesector, is een nieuw element.

In januari 2002 is verschenen onder **Diplomacy Papers** informatie over een nieuwe uitgave van Clingendael: *Discussion Papers in Diplomacy*.

De volgende, reeds langer bestaande *links* worden regelmatig vernieuwd:

About Clingendael geeft algemene en specifieke informatie over de afdelingen, bureaus, cursussen en publikaties.

De *link Articles* ontsluit artikelen van Clingendael-medewerkers in de dagbladen.

Calendar bevat aankondigingen van evenementen op het gebied van internationale betrekkingen.

Op de *link Conflict Research Unit* zijn o.m. nagenoeg alle publikaties van CRU te downloaden.

De **Internationale Spectator** heeft een aparte *link*, waar u de maandelijkse column kunt lezen en de inhoudsopgave en *summaries* kunt vinden.

Onder **Library database** kan men via trefwoorden zoeken op alle ontsloten artikelen en boeken die in de Clingendael-bibliotheek aanwezig zijn.

Links bevat pagina's met verwijzingen naar nationale en internationale *sites* op het gebied van internationale betrekkingen, landen- en regiostudies.

Via de *link Newsletter* kan men de *Clingendael Newsletter* downloaden.

De laatste optie, **What's New**, informeert de bezoeker over wijzigingen op de website.

Gerard van der Velden

General Wesley K. Clark (U.S. Army – Retired): Waging Modern War. Bosnië, Kosovo, and the Future of Combat.

New York: PublicAffairs, 2001; xxxi + 479 blz.; € 39,-

ISBN 1-58648-043-X

Dit is een memoire-achtig, zeer leesbaar verslag van de NAVO-actie tegen de Federale Republiek Joegoslavië in het voorjaar 1999, die ten doel had een halt toe te roepen aan de 'systematische campagne van onderdrukking en geweldpleging jegens de etnische Albanezen in Kosovo' (blz. xix). Het werd geschreven door de *Supreme Allied Commander, Europe*, die deze actie leidde, Wesley Clark. Hij noemt het een verslag vanuit de cockpit van het strategisch commando, van een moderne oorlog met belangrijke implicaties voor de toekomst van de NAVO, de strijdkrachten van de Verenigde Staten en hun bondgenoten en voor de Amerikaanse diplomatie. Het was een uiterst complexe operatie, uitgevoerd door een complex orgaan, dat in feite daar militair niet op was voorbereid. Een operatie waarbij Amerikaanse en Europese belangen en percepties met elkaar moesten worden verzoend en die werd geleid door een commandant die met zijn ene voet in het Amerikaanse en met de andere in het Europese kamp stond en van beide kanten soms onder vuur kwam te liggen. Het was voorts een operatie die uiteenlopende 'principles of war', zoals geformuleerd in Amerikaanse studies (zoals een duidelijk object, eenheid van commando, simpele concepties van plannen en operaties) met voeten trad. Clark noemt het een voorbeeld van 'coercive diplomacy': gebruik van geweld teneinde de Federale Republiek Joegoslavië de politieke wil van de NAVO-landen op te leggen. Het was een moderne – beperkte – oorlog, zowel in geografisch opzicht als qua bereik, gebruikte wapens en beoogd effect. 'The highest possible technol-

ogy was in use, but only in carefully restrained ways. There was extraordinary concern for military losses, on all sides. Even accidental damage to civilian property was carefully considered. And "victory" was carefully defined.' (blz. xxiv) In de ogen van het publiek was de operatie niet alleen 'complex', maar vaak ook verwarrend en controversieel. Sommigen waren van mening dat er nooit geweld had mogen worden gebruikt of dat men nooit zou kunnen winnen. 'Even in the end, many were questioning what has been accomplished.' (blz. 417) Clark vindt het echter een geslaagde operatie – 'coercive diplomacy had worked' en de voorwaarden die de NAVO aan Joegoslavië had gesteld, werden ingewilligd. Ook al voelde het eind niet aan als een overwinning, maar was er eerder sprake van opluchting. Clark spreekt de hoop uit dat de Verenigde Staten in de toekomst 'moreel gebruik' van hun macht zullen maken, en dit vooral in samenwerking met andere naties, op basis van het NAVO-motto 'gedeelde risico's, gedeelde lasten en gedeelde voordelen'. (F.v.d.B.)

Geir Hønneland, Helge Blakkisrud: Centre-Periphery Relations in Russia. The Case of the Northwestern Regions.

Aldershot: Ashgate Publishing Limited; 2001, xiv + 245 blz.; £ 42,50
ISBN 0-7546-1576-6

De essays in deze bundel, van de hand van Noorse politicologen, economen en juristen, zijn het resul-

taat van een samenwerkingsproject van het Fridtjof Nansen Instituut en het Noorse Instituut voor Internationale Betrekkingen. Enkele essays werden – in verkorte vorm – al elders gepubliceerd. Alle concentreren zich op de (machts)relaties tussen de Russische Federatie, ofwel 'het centrum'; en de Noordwestelijke 'periferie', te weten: de gebieden rondom Moermansk en Archangel; de Republiek van Karelië; en 'de Autonome Regio Nenets'. Na een inleidend artikel wordt nagegaan welke voorwaarden het kader vormen waarbinnen het politieke en juridische decentralisatieproces plaatsvond en in welke mate de administratieve en juridische decentralisatie werd gevolgd door economische decentralisatie als voorwaarde voor een reële beslissingsmacht van bovengenoemde gebieden. In een aantal *case studies* wordt nagegaan welke *impact* een en ander op de belangrijkste economische sectoren van de Noordwestelijke Regio (de visserij, de *offshore*-olie- en gaswinning en de militaire sector) heeft gehad. De betogen in de essays worden ondersteund door statistische gegevens over recente economische ontwikkelingen. De Noordwestelijke Regio behoorde niet tot de gebieden, zo lezen we in de conclusie, die het meest actief deelnamen aan de discussie over de nieuwe machtsstructuren binnen de Federatie. Ondanks haar economisch potentieel beperkte ze zich in het debat veelal tot beklemtoning van haar perifere positie binnen de Federatie. Kan dit op de korte ter-

Boek aankondigingen

Deze rubriek staat onder redactie van dr Fenna van den Burg, die ook alle bijdragen aan deze aflevering verzorgde.

De aanwinstenlijst van de bibliotheek van Instituut Clingendael wordt maandelijks gepubliceerd op de Clingendael-website:
www.clingendael.nl/library/publications

mijn wellicht vruchten afwerpen, het in de bundel weergegeven onderzoek wijst uit dat dit niet noodzakelijkerwijze ook voor de langere termijn geldt. 'In order to achieve stable economic growth, Northwestern Russia would need to attract foreign investment and develop exports to its western neighbours. In the current political situation, however, such a redefinition of orientation does not seem imminent.' (blz. 230) (F.v.d.B.)

Mario Apostolov: Religious Minorities, Nation States and Security. Five cases from the Balkans and the Eastern Mediterranean. Aldershot etc.: Ashgate Publishing Limited, 2001; x + 196 blz.; £ 39,95 ISBN 0-7546-16770

Doel van deze studie is beter inzicht te verkrijgen in de vraag waarom gewelddadige conflicten, waarbij religieuze minderheden betrokken zijn, voorkomen in het tijdperk van de nationale staat. De auteur (verbonden aan het Graduate Institute of International Studies, Genève) analyseert daartoe – na een theoretische en historische inleiding – de huidige positie en de moeilijke relatie tot de nationale staat van de Egyptische Kopten, de Palestijnse christenen, de Libanese religieuze minderheden, de Pomaks (die verspreid over Bulgarije, Macedonië, Griekenland, Albanië en Turkije wonen) en de in Bosnië-Herzegovina wonende groepen moslims, Orthodoxe christenen en katholieken. Deze laatste drie groepen zijn alle bevreemd in een minderheidspositie te geraken en politiek overheerst te worden door een van de andere groepen. Bovengenoemde gemeenschappen zijn gekozen 'for their representative size and political role' en liggen in de zone waar in het verleden contact ontstond tussen christenen en moslims. De auteur constateert een potentieel conflict tussen het principe van een

op de nationale staat gebaseerde sociale organisatie en het complexe weefsel van groepsidentiteiten in de Balkan en het Midden-Oosten. De conflicten die zich daar voordoen, blijken bijna altijd gerelateerd te zijn aan wederzijdse inadequate reacties op veranderingen in de politieke en machtsstructuur. Zo slaagden de machtsdragers in Libanon er niet in adequaat te reageren op de uitdaging van modernisering aan de traditionele elite. De volkeren van het vroegere Joegoslavië bleken niet bij machte zich soepel aan te passen aan de veranderingen van het post-communistische tijdperk. De machtsdragers hielden oude rivaliteiten in stand en droegen bij aan de tweedracht in de samenleving. De religieuze gemeenschappen bleven hunnerzijds vasthouden aan een 'narrow vision of security to the detriment of accommodation'. Tegenover de these van de toenemende secularisatie stelt de auteur dat religies in het huidige tijdperk, weliswaar in wisselende vormen, nog steeds een belangrijke rol spelen in de politiek. De oplossing dient dan ook te worden gezocht op het institutionele vlak en dat van de politiek: '[t]he belief that the best guarantee of individual security lies in opposing one's neighbours is false. The alternative is full inclusion of minorities in the political life of the state, or, better, regional integration based on rules and institutions.' (blz. 162/163) Hiervoor is een ingrijpende wijziging van attitudes nodig, zowel van de kant van de elites (die het publieke welzijn voor ogen dienen te houden in plaats van hun persoonlijk prestige en de consolidatie van hun macht) als van de religieuze gemeenschappen. (F.v.d.B.)

Anna Politkovskaya: A Dirty War. A Russian Reporter in Chechnya. (Vertaald en geredigeerd door John Crowfoot, met een voorwoord van Thomas de Waal) Londen: The Harvill Press, 2001; xxxii + 336 blz.; € 23,- ISBN 1-86046-897-7

In december 1994 vielen Russische strijdkrachten het opstandige Tsjetsjenië binnen voor het 'herstel van de constitutionele orde'. Tsjetsjenië behoort tot het noordelijk Kaukasusgebied, een lappendeken van (kleine) nationaliteiten, dat pas in het midden van de 19de eeuw bij het Russische keizerrijk werd ingelijfd en in de sovjetperiode in een aantal 'autonome republieken' werd verdeeld. De gemeenschappelijke taal en de stedelijke cultuur zijn Russisch. Toch staan ze – aldus inleider De Waal – een wereld verwijderd van 'the flat Slavic heartlands of Russia because of their mountainous geography, distinct ethnic traditions and the predominance of Islam over Christianity' (blz. xvii). De oorlog liep uit op een patstelling; in 1996 trok Rusland zijn troepen terug, nadat een vijfjarig moratorium op de discussie over de status van de Republiek was afgekondigd. In oktober 1999 werd echter opnieuw een troepenmacht naar Tsjetsjenië gestuurd. In tegenstelling tot de eerste oorlog kreeg deze militaire interventie brede steun van de Russische bevolking als gevolg van een reeks bomaanslagen in Russische steden in september van dat jaar. Dit boek bevat reportages van de gebeurtenissen in de periode juli 1999-januari 2001. Ze zijn geschreven door de journaliste Politkovskaya, speciale correspondent van de bi-weekly *Novaya Gazeta* (oplage 700.000), die haar werk onder uiterst moeilijke en gevaarlijke omstandigheden moest verrichten. Ze beschrijft de gruwelen van de oorlog, de wederzijdse moordpartijen, de ingebakken corruptie aan

Russische zijde op militair en regeringsniveau, alsmede de sfeer van volstrekte rechteloosheid die in het oorlogsgebied heerste. Ze richt haar aandacht vooral op het lijden van onschuldige Tsjetsjenen, die zij vaak zelf aan het woord laat. Ze is van mening dat zich onder de Russische officieren – die nu als helden worden vereerd – oorlogsmisdadigers bevinden. Het boek wordt afgesloten met een chronologie van de gebeurtenissen in de periode januari 1991-januari 2001 en met zestien korte biografieën van belangrijke personen die in genoemde periode van zich lieten horen. De vertaler John Crowfoot woonde jarenlang in Rusland; de inleider De Waal versloeg van 1993 tot 1999 de gebeurtenissen in Rusland en de Kaukasus voor *Moscow Times*, *The Times* en *The Economist*. (F.v.d.B.)

Sai Felicia Krishna-Hensel (red.):
The New Millennium: Challenges and Strategies for a Globalizing World.

Aldershot: Ashgate Publishing Limited, 2000; xiv + 329 blz.; € 72,50
ISBN 0-7546-1391-7

In zestien essays worden de 'complexe problemen' die de globalisering teweegbrengt, aan een onderzoek onderworpen. In deel I van de bundel komt het wereldomvattend perspectief van het verschijnsel aan de orde, in deel II de regionale gezichtspunten. In dit deel treft men ook essays aan over de rol van Rusland bij de herdefiniëring van de Europese veiligheid en over 'de misleidende percepties inzake de minderheidsrechten in Griekenland'. Deel III behandelt de economische en technologische trends en de gevolgen daarvan. Deel IV is gewijd

aan de positie van het individu in een zich globaliserende wereld. In dit deel treft men een studie aan over de rechten van het kind: 'Children's Rights as Human Rights: A Case Study of India' en een essay dat verhaalt over hoe een grote groep emigrerende *Latino's* hun positie van 'armen in Mexico' verruilden voor die van 'armen in de Verenigde Staten'. De bundel is verschenen in de serie *Global Interdisciplinary Studies*. De meeste essays in de bundel werden gepresenteerd op een in augustus 1999 gehouden conferentie: 'de eerste internationale en vergelijkende interdisciplinaire conferentie ter bestudering van de problematiek' waarmee het wereldsysteem, als gevolg van de globalisering, wordt geconfronteerd, aldus de redactrice van de bundel, die is verbonden aan de Auburn University in Montgomery (Verenigde Staten). (F.v.d.B.)

Deze rubriek bevat beknopte aankondigingen van bijeenkomsten op het terrein van de internationale betrekkingen die een openbaar karakter hebben. Kopij, bij voorkeur in voorbereide vorm, kan uiterlijk de vijfde dag van de maand voorafgaande aan de maand van verschijning van beoogd nummer van de Internationale Spectator worden ingeleverd bij mevr. S. van Ankeren, Instituut Clingendael, Postbus 93080, 2509 AB Den Haag, fax. 070-3282002; tel. 070-3245384.

Agenda

Activiteit Understanding Decision-Making in the European Union: Principles, Procedures and Practice (seminar)
Plaats European Institute of Public Administration (EIPA), O.L. Vrouweplein 22, Maastricht
Organisator EIPA
Kosten 600 euro
Datum 21 en 22 februari
Aanmelding Mw. Araceli Barragán (email: a.barragan@eipa-nl.com; tel. 043-3296325)

Activiteit World Wide Waters. The maritime dimension of globalisation (conferentie n.a.v. 400 jaar VOC; voorzitter Dr. W.F. van Eekelen)
Plaats Passenger Terminal, Oostelijke Handelskade 7, Amsterdam
Organisator Atlantische Commissie i.s.m. Koninklijke Marine, Instituut Clingendael en Nederlands Maritiem Netwerk
Kosten onbekend
Datum 22 februari
Aanmelding Atlantische Commissie (tel. 070-3639495; zie ook: www.atlcom.nl)

Enlargement of the European Union: Last Lap or Last Chance? (seminar, met medewerking van o.a. Eurocommissaris Verheugen)
Plaats European Institute of Public Administration (EIPA), O.L. Vrouweplein 22, Maastricht
Organisator EIPA
Kosten 600 euro
Datum 4 en 5 maart
Aanmelding Mw. Sonja van de Pol (email: s.vandepol@eipa-nl.com; tel. 043-3296371)

Activiteit Toezicht & Controle: Minder Afstand, Meer Grip? (landelijk Congres der Bestuurskunde)
Plaats Erasmus Expo- en Congrescentrum, Rotterdam
Organisator Bestuurskundestudenten van Erasmus Universiteit Rotterdam
Kosten onbekend
Datum 7 en 8 mei
Aanmelding tel. 010-4088563; zie ook www.lcb.nl

Wegwijs Internationaal op Internet

Samenstelling: Ali Molenaar, Bureau Bibliotheek en Documentatie van Instituut Clingendael,
15 januari 2002

TERRORISME

Instituten

Centre for the Study of Terrorism and Political Violence, St. Andrews University
<http://www.st-and.ac.uk/academic/intrel/research/cstpv/> is the only independent academic research institute in the United Kingdom dedicated to the study of terrorism and related forms of political violence.

The Inter-University Center for Terrorism Studies (Israel)
<http://www.cteh.ac.il/terror/> to provide diverse interdisciplinary opportunities for students, scholars, and professionals to understand the nature, impact, and control of domestic and international terrorism.

International Policy Institute for Counter-Terrorism, Herzlia, Israel:
<http://www.ict.org.il/>
ICT is a research institute and think tank dedicated to developing innovative public policy solutions to international terrorism.

Oklahoma City National Memorial Institute for the Prevention of Terrorism
<http://www.mipt.org/index.html> opgericht na de aanslag in Oklahoma, geeft veel links naar Amerikaanse rapporten

Potomac Institute for Policy Studies, International Center for Terrorism Studies
<http://www.potomacinstitute.org/icts/icts.htm> The Potomac Institute for Policy Studies is an independent, 501(c)(3), not-for-profit public policy research institute. The Institute identifies and aggressively shepherds discussion on key science and technology issues facing our society, providing in particular, an academic forum for the study of related policy issues.

Terrorism Research Center: <http://www.terrorism.com/index.shtml>
is dedicated to informing the public of the phenomena of terrorism and information warfare.

Transnational Threats Resource Center:
<http://www.csis.org/goc/threatsrc.html> collection of online resources, compiled by the CSIS Global Organized Crime Project, includes news articles, interviews, speeches, and Congressional testimony on the various aspects of transnational threats.

Verenigde Staten

Gilmore Commission: Advisory Panel to Assess Domestic Response Capabilities for Terrorism Involving Weapons of Mass Destruction:
<http://www.rand.org/organization/nsrd/terrpanel> will assess the

capabilities for responding to terrorist incidents in the U.S. homeland involving weapons of mass destruction. The third report was published in December 2001.

Response to Terrorism: <http://www.usia.gov/topical/pol/terror/> of the U.S. Department of State

U.S. State Department: Counter-Terrorism Office:
<http://www.state.gov/s/ct/>, coordinates all U.S. Government efforts to improve counterterrorism cooperation with foreign governments.

U.S. State Department: International Information Programs, Response to Terrorism:
<http://usinfo.state.gov/topical/pol/terror/>

Aanval van 11 september

Er is op internet een enorme hoeveelheid aan informatie over de aanval van 11 september en de reacties erop te vinden. Hieronder een selectie:

Sites van internationale organisaties:

EUROPA - Commission - Justice and Home Affairs - Terrorism Homepage:
http://europa.eu.int/comm/justice_home/news/terrorism/index_en.htm

EUROPA - Terrorist attacks on 11 September 2001 in the United States:
<http://europa.eu.int/news/110901/index.htm> : press releases, news, information

NATO Issues - NATO and the Scourge of Terrorism:
<http://www.nato.int/terrorism/index.htm>

The Organization of American States: the Americas response to terrorism:
http://www.oas.org/oaspage/crisis/crisis_en.htm

UN acts against terrorism:
<http://www.un.org/terrorism>

Overheidssites: Verenigde Staten en andere landen:
10 Downing Street : war on terrorism:
<http://www.number-10.gov.uk/default.asp?pageid=5151>

America responds to terrorism - White House:
<http://www.whitehouse.gov/response/index.html>

Central Intelligence Agency - The War on Terrorism:
<http://www.cia.gov/terrorism/index.html>

Federal Bureau of Investigation:

<http://www.fbi.gov/>

Federal Emergency Management Agency

New York:

<http://www.fema.gov/diz01/d1391.htm>

Virginia:

<http://www.fema.gov/diz01/d1392.htm>

Federal Funding to Combat Terrorism:

<http://cns.miis.edu/research/cbw/terfund.htm> Including Defense Against Weapons of Mass Destruction FY 1998-2001 (CNS-CBW). Center for Nonproliferation Studies, Monterey Institute of International Studies

FirstGov.gov: America responds to terrorism:

<http://www.firstgov.gov/featured/usgresponse.html> official website for searching the U.S. government

Ministerie van Binnenlandse Zaken – Nederland: Binnenlandse Veiligheidsdienst:

<http://www.minbzk.nl/> : doorklikken naar Veiligheid – Binnenlandse Veiligheidsdienst

Ministerie van Buitenlandse Zaken – Nederland:

<http://www.minbuza.nl/menu.asp?key=420267&pad=257220>

Office of Foreign Assets Control (“OFAC”) of the U.S. Department of the Treasury:

<http://www.treas.gov/ofac/> administers and enforces economic and trade sanctions against targeted foreign countries, terrorism sponsoring organizations and international narcotics traffickers based on U.S. foreign policy and national security goals.

Office of Homeland Security:

<http://www.whitehouse.gov/homeland/> The Office of Homeland Security is coordinating national strategy to strengthen protections against terrorist threats or attacks in the United States.

Overige sites**America's war against terrorism:**

<http://www.lib.umich.edu/govdocs/usterror.html> University of Michigan document center

American Studies: September 11, terrorist attack on America:

<http://www.academicinfo.net/usa911.html> verzameling van links ook naar documenten e.d.

Impact on the US and global economy: September 11, 2001, terrorist attacks:

http://www.people.virginia.edu/~teb7c/wtc/ec_globalimpact.htm

LLRX.com - Bibliography on Terrorism, Bioterrorism, Middle East, and 9-11 Related Issues:

<http://www.llrx.com/features/terrorbiblio.htm>

September 11 Archive: archief van webpagina's:

<http://september11.archive.org/>

September 11th sourcebooks:

<http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/sept11/> National Security Archive Online Readers on Terrorism, Intelligence and the Next War

Nieuw in de Clingendael Notitie reeks

Notitie 16

Een einde aan de Europese integratie? Kanttekeningen bij het staatscentrisch paradigma in het integratiedebat

Door J.Q.Th. Rood

Prijs: € 9,09

Hoe bestendig is het Europese integratieproces? In de twijfel hierover wordt vaak verwezen naar de sterke - en, zo wordt gesteld, aan kracht winnende - intergouvernementele aspecten van dit proces. Nog immer beheerst door de (grote) lidstaten, ontbreekt het de Europese Unie aan een effectief centraal gezag, waardoor de integratie een voortdurend risico van stilstand en terugval loopt. Deze redenering, die kenmerkend is voor het huidige debat over de komende uitbreiding van de EU en de noodzaak tot vaststelling van haar politieke finaliteit, is geënt op het staatscentrisch paradigma van de integratie. Volgens deze opvatting zal het integratieproces pas vervolmaakt zijn bij de vestiging van een supranationale staatsstructuur op Europees niveau. Maar omwille van zelfbehoud zullen de lidstaten een dergelijke evolutie trachten te voorkomen.

Dit paradigma wordt in deze notitie aan de hand van een viertal mogelijke 'einden' van de Europese integratie kritisch besproken. Daarbij wordt de stelling betrokken dat het integratieproces zijn kracht ontleent aan een dynamisch samenspel van intergouvernementele en supranationale elementen. Bezien vanuit dit perspectief is de Unie krachtiger en robuuster dan op grond van een staatscentrisch perspectief wordt verondersteld. De implicatie hiervan is bovenal dat pogingen tot radicale institutionele c.q. constitutionele hervorming van de EU eerder kwaad dan goed zullen doen.

J.Q.Th. Rood is hoofd van de afdeling onderzoek van Instituut Clingendael en bijzonder hoogleraar aan de Universiteit Utrecht. Deze notitie is een bewerkte versie van zijn oratie.

Deze notitie is verkrijgbaar bij het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen Clingendael of door overmaking van € 9,09 per notitie op giro 924999 t.n.v. Instituut Clingendael te Den Haag o.v.v. 'Notitie 16'. Informatie bij de afdeling onderzoek van het Instituut Clingendael, tel.: 070-3746605-606.

Stefan van Wersch

addresses the question: Were the September 11 terrorist about Islam? Obviously, megaterrorism is rooted in anti-Western feelings. However, it is not the anti-Western attitude – a general Third World phenomenon – that points to Islam, but rather the intensity of these feelings that sets the Islamic world apart. For more than a century the Islamic-Arab world has been in the grip of anti-Western ideologies. According to the author, one may speak of an Islamic-Arab 'selfvictimization complex' expressing itself by a quagmire of conspiracy theories. The concurrence of this complex, conspiracy theories and personal pathology constitute the breeding room for terrorism. Why is it that from the shocking realization in the colonial period that Europe was ahead, until the current phase of globalization, Muslim anger at the West has remained so vehement? The author argues that in the Quranic world view, 'blessed' Islam is considered the final phase of revelation, and the successor to Judaism and Christianity, which had both become corrupted and backward. Ever since the days of imperialism, the discrepancy between the Qur'an and the daily newspapers has been confusing. The author further points to the effects of the fundamentalist revival. Western possibilities to influence this state of mind are limited but not absent, and should focus, without denying the legitimacy of certain Muslim complaints, on confronting the Islamic world with its own responsibilities.

René Does

sketches geopolitical and domestic developments in Central Asia. In 2001 the former Soviet republics in Central Asia celebrated their tenth anniversary of independence. In the 1990s the clear dividing lines in Central Asia of the past became more complex and diffuse; more political actors from inside and outside the region became involved in a broader range of topics, especially since Russia, engaged in its war against Chechnya, lost its ability to dictate developments. Nevertheless, the shock of 11 September brought a united anti-terrorist coalition in Central Asia. After years of fragmentation, 11 September seemed to speed up the recent restoration of closer cooperation in order to fight the biggest threats to stability (political and religious extremism, drugs trafficking, shortage of water).

Mehdi Parvezi Amineh

presents an overview – within a neo-geopolitical framework – of the current conflicts and cooperation schemes regarding the exploitation of the energysources in the former Soviet republics of Central Asia, in particular the region of the Caspian Sea.

Hans Docter and Peter van Tuijl

survey the first results of the recent changes in the Netherlands development policy towards Indonesia, in combina-

tion with ongoing political and economic developments in that country. In particular the authors elaborate on the performance of the 'Partnership of Good Governance', a new tool for development cooperation in the Dutch-Indonesian relationship. (Dutch aid had been refused by Indonesia in the years 1992-1998.)

Administrative reforms are essential for the success of the Indonesian *reformasi* and in light of recent developments have become even more important, as a precondition for combatting economic recession and further radicalization and internal strife.

S.W. Couwenberg

deals with the problem of racism, particularly in the context of the Israel-Palestine conflict. As professor Th. van Boven, advisor of the Dutch delegation at the U.N. Conference Against Racism in Durban (2001) concluded in a discussion with the author, we have to realize that the problems of racism will not be solved by denying their existence or by reducing its extent. He hoped the Durban conference would contribute to the growth of that realization. As for the Israeli-Palestine conflict the racist aspects are nevertheless denied by the United States and other Western countries, such as The Netherlands, as is expounded in this article. Like the white colonists in South Africa Israel is an example of what in literature on colonialism is called *internal colonialism*, resulting in discriminatory behaviour of the Israeli government towards the Arab/Palestinian population. Like the internal colonialism of Afrikaners in South Africa the Jewish state is based on an ethnic-nationalistic foundation, which was developed by zionism. Initially, zionism was an emancipatory ideology and movement for the repressed jewish people in Europe. Once in a position of power it has changed into an instrument for legitimizing and strengthening jewish rule in Israel. The article concludes with a short consideration on the current situation of this conflict.

Rik Coolsaet

states that the United Nations offer a unique barrage to a possible clash of civilizations, enhanced by the terrorist attacks of September 11. He sketches the multiple projects for a rejuvenated world organization at the end of the Cold War and their subsequent demise. But the new thinking that found its way into diplomatic discourse and the U.N. agenda in the first half of the 1990s, with its emphasis on global governance and sustainable development, still offers the best hope for a common international agenda if only member states would act upon it. In the short run, the author fears that the United States will not be able to resist the sirens song of unilateral action.

